

## Wederopbouw. De CHU in de jaren vijftig

De Doorbraak en de Indonesische kwestie hadden het voortbestaan van de CHU in gevaar gebracht. Nadat de crisissen beslecht waren, probeerde de partijleiding de onderlinge band te versterken door een reeks van regionale partij- en toogdagen te organiseren. Dit leidde in de jaren vijftig tot een opgewekt partijleven, waarin meer dan voorheen plaats werd ingeruimd voor amusement en vermaak.

Afgaande op het partijleven leek er in de jaren vijftig weinig veranderd ten opzichte van het interbellum. Toch waren er twee belangrijke verschillen die van invloed waren op het imago en functioneren van de Unie. Ten eerste was er de deelname aan de kabinetten op brede basis waardoor de CHU op den duur een wat flets imago dreigde te krijgen. Ten tweede was er het fenomeen van de 'spreekende' kerk, waardoor de relatie tussen de hervormde kerk en de CHU geregeld onder druk kwam te staan.

### Vorming en vermaak. Het christelijk-historische partijleven

Een belangrijke rol in de vormgeving van het partijleven in de jaren vijftig speelden de regionale toogdagen. Zo organiseerde de Statenkring Delft in 1953 drukbezochte bezoeken aan Vlaardingen en aan de druivenkwekers in het Westland. In 1954 werd de scheepswerf Wilton-Feijenoord bezocht en een distilleerderij in Schiedam. Het jaar daarop waren de Nieuwe Kerk en het Prinsenhof in Delft aan de beurt. In 1957 bracht men een bezoek aan het nieuwe stadhuis van Vlaardingen en aan een acht verdiepingen tellend flatgebouw voor bejaarden.<sup>1</sup>

De regionale toogdagen werden over het algemeen goed bezocht. Zo trok de toogdag van de Statencentrale Dokkum in oktober 1957 ongeveer 500 personen. Doordat de zaal vol was, moesten veel geïnteresseerden worden teleurgesteld.<sup>2</sup> Het programma was gevarieerd. Naast een forum bestaande uit Statenleden trad er een muzikensemble op, evenals het toneelgezelschap 'Wäldspilers' uit Drachten.

Uitstapjes, muziek en toneel zetten de toon bij de regionale toogdagen. Zo werd een hoge opkomst behaald en kon op een gezellige dag de onderlinge band versterkt worden. Serieuzer waren de provinciale toogdagen waar ontspanning met vorming werd afgewisseld. Een voorbeeld hiervan is de provinciale Uniedag in Zuid-Holland die op 2 maart 1949 in de Haagse Dierentuin werd gehouden. De dag werd om tien uur 's ochtends geopend door dominee Jac. Poort. Tot half een waren er excursies waarbij gekozen kon worden uit een bezoek aan het Binnenhof, het Vredespaleis, het Panorama Mesdag of het Planetarium 'terwijl de dames onderwijl gelegenheid hebben om te winkelen'.<sup>3</sup> Na een warme lunch volgden 's middags sectievergaderingen waarin onderwerpen als de industrialisatie, het woningvraagstuk en de emigratie werden behandeld. Tijdens de avondvergadering spraken vervolgens partijleider Tilanus en de predikant H.J. Groenewegen. De toespraken werden afgewisseld met zang door een gelegenheidskoor van ongeveer 300 zangers en het Pijperscorps van 70 personen.

Om de contacten tussen de partij en de kiesverenigingen te verstevigen, werd in 1953 aan het Uniebureau een nieuwe medewerker, J. Boers, aangesteld die speciaal belast werd met de buitendienst. Het werd zijn taak om de kiesverenigingen te bezoeken en te adviseren. Dat gebeurde onder andere door het organiseren van regionale bijeenkomsten. Naast de aanstelling van Boers was ook de (her)oprichting van de Centrale Pers en Propaganda Commissie in september 1954 een poging om het partijleven te versterken.<sup>4</sup>

De propagandacommissie ging ambitieus van start met een wintercampagne die tienduizend nieuwe leden moest opleveren. Daarvoor werd een reeks streekvergaderingen georganiseerd waar de commissie de kiesverenigingen zou voorlichten over zaken als het organiseren van ledenvergaderingen en ledenwerving. Het leeuwendeel van dit werk kwam op de schouders van de eerdergenoemde Boers. Tussen september en december 1954 belegde hij vijftien streekvergaderingen.<sup>5</sup> De propagandacommissie was van mening dat er ook behoefte bestond aan een contactblad voor de leden. Een laagdrempelig, niet te duur gezinsblad waarin naast een gedegen hoofdartikel ruimte was voor allerlei mededelingen. Het plan riep weinig weerstand op en al op de Algemene Vergadering van april 1955 kon het proefnummer van *Binding* worden gepresenteerd.<sup>6</sup>

Net als vóór de oorlog was de jaarlijkse Algemene Vergadering de nationale toogdag waarop de CHU zich niet alleen aan haar achterban presenteerde, maar ook aan de buitenwereld. Op de vergadering ontmoetten de afgevaardigden van de kiesverenigingen de nationale partijelite van Kamerleden, bewindslieden en hoofdbestuursleden. Secretaris J.W. van Gelder roemde in een radiorede in juni 1959 de eigen sfeer die de vergaderingen van de Unie kenmerkten. Geen sfeer van luidruchtigheid, maar van elkaar proberen en willen begrijpen.<sup>7</sup> Een sfeer die niet voortkwam uit de gezamenlijke instemming met een zakelijk programma, maar uit de geest waardoor men gezamenlijk werd beziel.

Het karakteristieke van een christelijk-historische Algemene Vergadering werd bij voorkeur uitgedrukt in huiselijke termen. Zo werd in 1955 in een terugblik op de laatstgehouden vergadering geschreven: 'handen worden gedrukt, een lach klinkt op en over en weer wordt druk geïnformeerd naar familie- en Unie-aangelegenheden. Eigenlijk is 't een grote familiedag voor allen van Christelijk-Historische bloede.'<sup>8</sup> Niet iedereen was overigens zo lyrisch over het christelijk-historische gemeenschapsgevoel. Het jonge lid G. Swaan, die de Algemene Vergadering in 1959 had bezocht, keerde met een heel ander gevoel huiswaarts. Hij had zich geërgerd aan het rumoer dat aanhield toen de voorzitter de vergadering met gebed had geopend. Maar vooral had het hem gestoord dat verschillende bestuursleden een krant zaten te lezen toen de afgevaardigden van de kiesverenigingen het woord voerden.<sup>9</sup>

Een Algemene Vergadering in de jaren 1950 had hetzelfde vertrouwde verloop als tijdens het interbellum. Zo werden in 1955 na binnenkomst in de vergaderzaal staand twee coupletten van de 89ste psalm gezongen, gevolgd door gebed. Daarna las de voorzitter uit Hebrëen 13. Na deze opening van de vergadering volgde de politieke rede van de voorzitter, waarin hij terugblikte op het afgelopen jaar. Vervolgens werden de kaderleden herdacht die het afgelopen jaar waren overleden. Hun namen werden opgelezen, gevolgd door een korte typering van persoonlijkheid en werkzaamheid. Traditiegetrouw volgde aan het einde van de vergadering een aanhankelijkheidsverklaring aan het Oranjehuis en werd het traditionele telegram aan de koningin voorgelezen. De vergadering werd besloten met twee coupletten uit het Wilhemus.<sup>10</sup>

Hoewel de opkomst bij de Algemene Vergadering over het algemeen bevredigend was, ontstond er aan het einde van de jaren vijftig toch wat slijtage. De niet bijzonder goed gevulde zaal op de buitengewone Algemene Vergadering van maart 1959 leidde tot een rondschrijven van het dagelijks bestuur aan de kiesverenigingen om in het vervolg zorg te dragen voor een goede opkomst.<sup>11</sup> De matheid hield echter aan, zodat in 1963 de Algemene Vergadering gesplitst werd in een huishoudelijke vergadering en een feestelijke toogdag. Op de avond voorafgaande aan de toogdag werden de voorstellen van de kiesverenigingen behandeld en werd het financieel verslag vastgesteld. Op de toogdag volgde op de traditionele opening met gebed en bijbellezing, solozang met pianobegeleiding. De toespraken die daarop volgden van Beernink, minister van Economische Zaken J.W. de Pous en Van Niftrik werden steeds afgewisseld met muzikale uitvoeringen.<sup>12</sup> In navolging van de regionale toogdagen was ook het programma van de Algemene Vergadering aantrekkelijker gemaakt door meer aandacht te besteden aan amusement. Het voor veel leden saaie huishoudelijke deel was weggestopt in een avondvergadering waar veel afgevaardigden verstek lieten gaan. Zij kwamen liever de volgende dag naar de toogdag.

Waar de partijleiding de Algemene Vergadering in de eerste plaats als een wapenschouw opvatte, was de jaarlijkse zomerconferentie veel meer een bijeenkomst voor de partijleden. De zomerconferentie moest tot uitdrukking brengen

dat de CHU een volkspartij was, waar 'eenvoudigen en groten in den lande werkelijk samen-zijn'.<sup>13</sup> In 1956 was de zomerconferentie verplaatst van Lunteren naar Woudschoten in Zeist. De belangrijkste reden voor de verhuizing was dat 'Lunteren' van eigenaar was gewisseld waarbij van de gelegenheid gebruik werd gemaakt om naar een accommodatie om te kijken die meer ruimte en comfort bood. De zomerconferenties trokken meestal rond de 150 leden die drie dagen aanwezig waren. Aangevuld met de zogenaamde 'avondmensen' kon dat aantal oplopen tot ongeveer 200. De conferentie had een aantal traditionele elementen, zoals de avondwandeling. Andere traditionele elementen waren het kampvuur waarmee de volle dag van de driedaagse bijeenkomst werd afgesloten, en het uitstapje. In 1959 was dat bijvoorbeeld een rondvaart op de Loosdrechtse plassen.

Het beeld van de zomerconferentie als plek waar de volkspartij tot leven kwam, werd actief uitgedragen. Zo schreef A.J. van Dulst in september 1957 in *Binding* over de zomerconferentie: 'Belééf het feest van de echt christelijk-historische gemoedelijkheid, waarbij kamerleden, landbouwers, ambtenaren, burgemeesters, arbeiders, middenstanders en huisvrouwen met elkaar omgaan in zo'n prettige sfeer, dat U voelt, proeft, ziet en bemerkt: onze Unie is een volkspartij van de beste soort'.<sup>14</sup> Of de deelnemers inderdaad uit alle lagen van de bevolking afkomstig waren, kunnen we bekijken aan de hand van de bezoekerslijst van 1963.

Iets meer dan 140 leden bezochten dat jaar de zomerconferentie. Onder de bezoekers waren 37 vrouwen, onder wie 33 gehuwden. Van deze 33 getrouwde vrouwen vergezelden er 29 hun echtgenoot. Onder de vier ongehuwde bezoeksters waren twee bekende Unievrouwen: Kamerlid Wittewaall van Stoetwegen en Th. E. Vroegop, de drijvende kracht achter het Uniebureau. Van de 105 mannelijke bezoekers waren er 21 lid van de Tweede Kamer, het Uniebureau of het Hoofdbestuur. Dertien andere bezoekers waren actief als wethouder, raadslid of Statenlid. Verder waren 29 bezoekers voorzitter, secretaris of penningmeester van een kiesvereniging. Eén mannelijke bezoeker vergezelde zijn vrouw. Van de overige 48 mannelijke bezoekers konden geen nadere gegevens worden achterhaald. Dat betekent niet dat dit allemaal gewone leden waren, omdat de jaarboekjes van CHU niet de namen van de gewone bestuursleden van de kiesverenigingen vermelden. De bezoekers van de zomerconferentie kunnen moeilijk beschouwd worden als representatief voor een volkspartij, zoals Van Dulst die had omschreven. Gewone leden, die geen functie binnen de partij bekleedden of geen zitting hadden in een vertegenwoordigend orgaan, waren een kleine minderheid. Het merendeel van de vrouwelijke bezoekers was ongetwijfeld huisvrouw, maar ze bezochten de zomerconferentie niet in die hoedanigheid, maar als 'vrouw van'. De zomerconferentie trok vooral, zoals wel te verwachten was, kader uit de middenklasse of de hogere kringen.

De Algemene Vergadering en de zomerconferentie waren, hoe belangrijk ook voor de beeldvorming, eenmalige jaarlijkse evenementen en daardoor te weinig frequent om als fundament voor het partijleven te kunnen dienen. Het partijleven van de meeste leden speelde zich af rond de lokale kiesvereniging. De levendigheid

en intensiteit van het lokale partijleven varieerde sterk. In een bolwerk als Katwijk werden de ledenvergaderingen goed bezocht. Ongetwijfeld had het regelmatig vertonen van films over het koningshuis daarop een positieve invloed. Zo werden in 1956 films vertoond over de reis van koningin Juliana naar Suriname en de Nederlandse Antillen en over Prinsjesdag.<sup>15</sup>

In Amsterdam daarentegen, waar de CHU vanouds slechte verkiezingsresultaten behaalde, stelde het partijleven weinig voor. In de woorden van predikant K.A. Abelsma, die begin 1957 op zijn tijd in Amsterdam terugkeek: 'Wij zijn de partij van de sigaar. (...) Ik herinner mij de vergaderingen van een Amsterdamse kiesvereniging die twee of driemaal per jaar gehouden werden. Ze werden bezocht door zegge en schrijven zes 'heren'. Natuurlijk waren het héren, want wij zijn een nette en deftige partij. Een partij met decorum, zoals de Hervormde Kerk een kerk met decorum is.'<sup>16</sup> Abelsma wees erop dat hij dit decorum wel waardeerde, maar dat het tegelijkertijd toch niet meer dan façade was, waarachter een leegte schuilging. Veel hervormden hadden de CHU verlaten, want die waren niet meer warm te maken met sigarenrook.

Zeven jaar later was de situatie in Amsterdam niet verbeterd, maar eerder verslechterd. De stad telde zeven kiesverenigingen met in totaal vijfhonderd leden. De meeste kiesverenigingen leidden een dommelend bestaan. In een artikel in *Binding* uit maart 1964 werden hiervoor drie oorzaken aangewezen. Allereerst de historische erfenis. Lange tijd was de Amsterdamse kiesvereniging een regentenpartij die weinig interesse had in het werven van leden. Vervolgens had de Doorbraak in Amsterdam nogal wat predikanten en lidmaten meegenomen. En als laatste oorzaak was er het gebrek aan medewerking vanuit de hervormde kerk waardoor 'het vrijwel ondoenlijk [wordt] in de onmetelijke huizenzee van de zich steeds uitbreidende stad hen op te sporen, die blijkens de laatste kamerverkiezingen in toenemende mate hun vertrouwen aan de CHU wilden schenken'.<sup>17</sup> Christelijk-historische kiezers waren er wel in Amsterdam, maar de bestuursleden slaagden er niet in met hen in contact te komen.

## Wederopbouw in Delft

Een tussenpositie tussen Katwijk en Amsterdam nam de kiesvereniging Delft in. Nadat de afdeling zich in april 1946 weer achter de nationale partijleiding had geschaard, was het zaak de kiesvereniging weer op te bouwen en een eigen plaats in het lokale politieke leven in te nemen. Uitnodigingen van de lokale afdeling van de NVB om gezamenlijke vergaderingen te organiseren, werden afgewezen, evenals een aanbod van de ARP om bij de gemeenteraadsverkiezingen samen te werken.

Een rustige wederopbouw zat er voor de afdeling Delft echter niet in. Alle hens moesten aan dek, want voor half mei 1946 stonden er Kamerverkiezingen op het programma, eind mei gevolgd door Statenverkiezingen, terwijl eind juli de ver-

kiezingstijd werd afgesloten met raadsverkiezingen. De korte voorbereidingstijd bleek eerder een voordeel dan een nadeel te zijn, omdat de noodzaak de schouders eronder te zetten ervoor zorgde dat de afdeling weer snel functioneerde. Het hoogtepunt voor elke afdeling was nu eenmaal de verkiezingstijd. Daar moest getoond worden over hoeveel steun en energie een afdeling beschikte.

Het mobiliseren van alle krachten en sympathisanten voor de verkiezingen zorgde ervoor dat met een ledenaantal van 154 aan het eind van 1946 het vooroorlogse peil weer was bereikt. Het aantal leden steeg daarna tot 220 in 1950, wat ongeveer gelijk lag aan de hoogste aantallen vóór 1940. Daarmee was de groei er echter nog niet uit. Tussen 1953 en 1967 schommelde het ledenaantal tussen de 250 en 270. Hiermee lag de organisatiegraad in de jaren vijftig met ruim 10% op het vooroorlogse niveau.<sup>18</sup> Doordat het ledental daarna niet meer toenam, maar de bevolking en het aantal stemmen wel, daalde de organisatiegraad op termijn weer. In 1967 behaalde de CHU in Delft bij de Kamerverkiezingen 3072 stemmen, terwijl de afdeling 250 leden telde. Daarmee was de organisatiegraad gedaald tot iets meer dan 8%.

Ondanks de vliegende start in 1946 en het snel oplopend aantal leden verviel het partijleven weer snel in het bekende vooroorlogse patroon: een kleine groep leden die trouw de vergaderingen bezocht en een grote groep leden, die zijn of haar gezicht bijna nooit liet zien. Zo trok een lezing van partijsecretaris Beernink in maart 1947 slechts negentien belangstellenden, onder wie het volledige bestuur.<sup>19</sup> Het bestuur poogde de ledenvergaderingen aantrekkelijker te maken door de voorzitter van de christelijk-historische raadsfractie, de arts D.P. Kok, mondeling verslag te laten doen van het voorgevallene in de gemeenteraad, en door de leden gelegenheid te geven vragen te stellen over gemeentelijke kwesties.<sup>20</sup> Deze forum- of praatavonden, zoals ze werden genoemd, trokken tijdelijk wel meer belangstelling, maar konden uiteindelijk toch niet blijvend voor een verhoogde betrokkenheid zorgen. Na verloop van tijd verdwenen ze dan ook weer.

Ook na de oorlog putte het hervormde verenigingsleven in Delft, waaronder de CHU, voor haar bestuursleden uit hetzelfde kleine groepje personen. Dat leidde net als tijdens het interbellum geregeld tot onderlinge concurrentie. Zo legde in november 1946 de secretaris van de afdeling zijn functie neer omdat hij moest kiezen tussen het secretariaat van de kiesvereniging en dat van wijk II van de Nederlandse Hervormde Kerk. Hij koos voor de laatste functie 'omdat het kerkelijk werk voor hem prevaleert boven de politiek'.<sup>21</sup>

Het beperkte reservoir aan bestuursleden had tot gevolg dat er zuinig met hen omgesprongen werd. Toen bijvoorbeeld in november 1951 tijdens de stemming voor de groslijst voor de Kamerverkiezingen van het jaar daarop Tilanus niet op de lijst voorkwam, bood voorzitter Snijders zijn ontslag aan. Hij vond de uitslag een onacceptabele belediging voor de partijvoorzitter. Daar schrokken de leden nogal van. Niet alleen was Snijders al sinds 1936 voorzitter, maar ook was hij de drijfveer achter de meeste activiteiten van de afdeling. Pragmatisch besloot de ledenvergadering daarom bij de eerstvolgende vergadering de stemming voor de

groslijst om een technische futiliteit ongeldig te verklaren. Bij de nieuwe stemming werd Tilanus toch gekozen voor de groslijst, waarna de vergadering de voorzitter verzocht zijn ontslag in te trekken. Aan dit verzoek voldeed Snijders, waarna hij de afdeling nog tot begin 1960 zou leiden.<sup>22</sup>

In tegenstelling tot de gewone ledenvergaderingen trokken de jaarvergaderingen wel veel leden. Hier werd de opzet gehanteerd die al vóór de oorlog incidenteel was beproefd, maar door geldgebrek nooit was doorgezet. Deze opzet bestond eruit dat vóór de pauze het zakelijke gedeelte van de jaarvergadering werd afgehandeld, waarna het feestprogramma kon beginnen. In 1949 bezochten 125 van de 180 leden de jaarvergadering. Deze werd verluchtigd met een loterij waar een rollade en twee grote taarten te winnen waren, een pianouitvoering en een paar korte toneelstukjes uitgevoerd door de jongerenafdeling.<sup>23</sup>

In de tweede helft van de jaren vijftig begon het vermaak langzaam wat te veranderen. Waar eerst pianouitvoeringen, koorzang en toneelstukjes de bovenaan hadden gevoerd, stonden nu steeds vaker filmvertoningen over het koningshuis of Zuid-Afrika op de agenda. Belangrijker dan deze vormverandering was echter dat stilaan ook het christelijke repertoire werd verlaten. Zo werden in 1957 stukjes opgevoerd van Godfried Bomans en Annie M.G. Schmidt, terwijl in 1960 cabaretgezelschap Confetti werd ingehuurd.<sup>24</sup> De jaarvergadering van 1962 werd opgeluisterd met een eenakter van Tsjechov.<sup>25</sup> Vermaak dat enkele decennia eerder als niet-passend voor een protestants-christelijke vereniging zou zijn beschouwd. Deze voorbeelden mogen overigens niet de suggestie wekken alsof de Delftse afdeling van de CHU haar christelijk karakter aan het verliezen was. Dat was zeker niet het geval. Zo werd elke vergadering geopend met gebed en bijbellezing, terwijl de afhankelijkheid aan het Huis van Oranje getoond werd door het zingen van enkele coupletten van het Wilhelmus. Wat de voorbeelden echter wel laten zien, is dat de afdeling Delft vanaf het midden van de jaren vijftig over traditionele afscheidingen heen begon te kijken.

Ook op het terrein van de verkiezingscampagnes bestond er na de oorlog veel continuïteit met de vooroorlogse periode. De christelijk-historische campagne bestond voornamelijk uit het verspreiden van verkiezingskranten, advertenties in kerkblaadjes en raam- en aanplakbiljetten. Zo werden in 1946 17.000 verkiezingsnummers en driehonderd kleine en honderd grote aanplakbiljetten verspreid. Incidenteel, zoals in 1948, trok een handwagen door de stad beplakt met biljetten voor Tilanus.<sup>26</sup> Ook werd de gewoonte voortgezet om tijdens verkiezingen niet in debat te treden met andere partijen. In de eerste jaren na de oorlog kwamen er vooral vanuit de Protestantse Werkgemeenschap van de PVDa verzoeken tot het organiseren van gemeenschappelijke vergaderingen of debatvergaderingen. In navolging van het advies van het dagelijks bestuur van de Unie wees de afdeling Delft deze uitnodigingen consequent af. Er was maar één plaats om te debatteren, en dat was het parlement.<sup>27</sup>

Hoewel de christelijk-historische verkiezingscampagne niet bepaald als kostbaar kan worden aangemerkt, was er toch altijd gebrek aan geld. De drie verkiezingen

in 1946 zorgden voor een forse schuld. Na de tweede verkiezing van dat jaar werd besloten dat elk bestuurslid persoonlijk bij enkele leden moest langsgaan met het verzoek om een financiële bijdrage.<sup>28</sup> Om buiten de normale contributie aan extra gelden te komen, werd eind 1946 een propagandacommissie opgericht. Het begin was veelbelovend. Al in februari 1947 hadden veertig personen zich bereid verklaard aan het verkiezingsfonds te doneren. Gezamenlijk leverde dit 158 gulden op.<sup>29</sup>

Toch bracht het verkiezingsfonds niet die verlichting waarop was gehoopt. Ook in de volgende jaren werden de mogelijkheden van de verkiezingscampagne bepaald door de beperkte financiële mogelijkheden. De samenwerking met de antirevolutionairen tijdens de raadsverkiezingen in 1958 bracht een nieuwe slag toe aan de kas. De campagne die de ARP gewend was te voeren, bleek aanzienlijk duurder dan die van de CHU, waardoor de kosten de begroting ruim overschreden. De ARP toonde zich begripvol en nam na het opmaken van de rekening twee derde van de kosten op zich. Maar zelfs het resterende derde deel was nog flink hoger dan de penningmeester van de CHU had voorzien.<sup>30</sup>

Hierboven is terloops al aangestipt dat er in de jaren vijftig bij de afdeling Delft een belangrijke koerswijziging ten aanzien van de ARP was opgetreden. Vlak na de bezetting had de afdeling een aanbod van de ARP om gezamenlijk op te treden, gedicteerd afgewezen. Ook op een herhaald verzoek in 1952 werd negatief gereageerd.<sup>31</sup> In 1957 trad er echter een kentering op. In april van dat jaar hield fractievoorzitter Kok een rede voor de ledenvergadering waarin hij de vraag opwierp of de CHU en de ARP bij de raadsverkiezingen van 1958 niet met één lijst moesten uitkomen. Hij wees daarbij op de toekomstige verkiezingen voor een Europees parlement waardoor een samengaan met andere christelijke partijen noodzakelijk zou zijn.<sup>32</sup>

Na deze redevoering volgden er besprekingen tussen de voorzitters van beide partijen. Deze besprekingen werden gevolgd door een bestuursvergadering van de afdeling Delft van de CHU waarbij ook de raadsleden aanwezig waren. De uitkomst was een bijna unaniem besluit tot het opstellen van een gemeenschappelijke kandidatenlijst, waarbij de plaatsen op de lijst om en om aan de ARP en de CHU werden toebedeeld. De ledenvergadering bekrachtigde het bestuursbesluit een maand later met 27 tegen 4 stemmen.<sup>33</sup>

Het is opmerkelijk hoe weinig woorden vuil werden gemaakt aan het besluit tot samenwerking met de ARP. En dat terwijl de voorkeur in 1945 nog meer naar de NVB was uitgegaan dan naar de antirevolutionairen, die toen als sektarisch en antithetisch waren afgeschilderd. Of de Delftse antirevolutionairen van houding waren veranderd of dat de christelijk-historischen hun oordeel hadden gewijzigd, is door een gebrek aan bronnen helaas niet meer te achterhalen. Hoe dan ook, de samenwerking zou niet meer worden verbroken. De ARP en de CHU gingen sindsdien tijdens verkiezingen en in de raadszaal als Protestants Christelijke Combinatie door het leven.

De lotgevallen van de Delftse Kiesvereniging zijn exemplarisch voor veel christelijk-historische kiesverenigingen. Overal werd geëxperimenteerd met nieuwe



vergadervormen om de aantrekkelijkheid te verhogen. Ook het Uniebureau hield zich daarmee bezig. In een circulaire uit 1959 werd de kiesverenigingen aangeraden de vergaderingen steeds vanuit een andere invalshoek te organiseren. De eerste invalshoek was de gezinsavond. Op deze avond werden voor de pauze principiële of praktisch politieke vraagstukken behandeld, terwijl er na de pauze ruimte was voor meer ontspannende activiteiten. Het tweede type vergadering was de voorlichtingsavond. Op deze vergadering stond een bepaalde groepering centraal, zoals middenstanders, agrariërs of ambtenaren. De derde vergadering was de forumavond waarop vragen aan deskundigen konden worden gesteld.<sup>34</sup>

Toch hadden al deze voorstellen maar matig succes. In een artikel over het attractiever maken van vergaderingen uit 1963 vroeg F.A. Kraaijeveld zich af wat hier eigenlijk nog over te zeggen viel. Zolang hij bij de CHU was, waren dergelijke vragen aan de orde geweest, maar nog niemand had de remedie tegen lauwheid gevonden. De mogelijkheden bij de CHU waren ook beperkt, omdat de partij van nature niet luidruchtig was. Bovendien, zo stelde Kraaijeveld, kon men zich afvragen of politiek en vermaak wel gecombineerd mochten worden. Zijn conclusie dat politiek uiteindelijk een ernstige zaak was en dat men van een politieke vergadering geen bonte avond mocht maken, geeft aan dat Kraaijeveld grenzen wilde stellen aan het vermaak waarmee de kiesverenigingen de leden probeerden te verleiden.<sup>35</sup>

### De christelijk-historische jongeren en vrouwen

De christelijk-historische jongerengroepen kwamen na de bevrijding langzaam en aarzelend weer op gang. Hoewel her en der weer jongerengroepen begonnen te functioneren, bleef de heroprichting van het landelijke verband voorlopig nog even uit. Ongetwijfeld hing dit samen met de onrust binnen de Unie rond de Doorbraak. Niet toevallig werd in maart 1946, een maand nadat in de buitengewone Algemene Vergadering de voorstanders van de Doorbraak nul op het rekest hadden gekregen, de eerste landelijke groep opgezet. Drie maanden later volgde de eerste vergadering van de Federatie van Christelijk Historische Jongeren Groepen (CHJG).<sup>36</sup> Vanaf het voorjaar van 1947 verscheen een contactblad, dat in 1948 werd opgevolgd door een maandkrant, *De Jonge Nederlander*.

Net als tijdens het interbellum lagen de zwaartepunten van de CHJG in Friesland en Zuid-Holland. Meer dan de helft van de groepen, 45 van de 72 in 1955, was in deze twee provincies gevestigd. Het vooroorlogse ledental zou echter niet meer gehaald worden. Telde de CHJG in 1939 nog ruim 3600 leden, in 1949 was dat gezakt tot 2500. In 1955 was het aantal verder gedaald naar ongeveer 1600 leden, waarna een lichte opleving volgde tot rond de 2100 in 1963. Maar hoe dan ook, buiten Friesland en Zuid-Holland was het christelijk-historische jongerenleven meestal marginaal.

In Friesland kwamen enkele opmerkelijk grote afdelingen voor. Zo telde de afdeling Bolsward in 1955 liefst 175 en Sneek 150 leden. Hier was het draagvlak groot genoeg voor het oprichten van onderafdelingen als de muziek- en zangclub 'Conspirito' in Bolsward en de muziekclub 'Animato' in de ring Franeker. In Zuid-Holland was onder andere de 'Toneelclub' in Vlaardingingen te vinden.<sup>37</sup> Dit waren echter uitzonderingen. Veel verenigingen kwamen niet boven de dertig leden. Bij veel kleine verenigingen ontbrak ook het draagvlak voor een opgewekt verenigingsleven.

De Federatie besteedde veel aandacht aan het opzetten en begeleiden van nieuwe groepen. In 1955 werd een handboek voor nieuwe verenigingen opgesteld. In een gedetailleerde beschrijving werd het ideaaltype van een jongerengroep ontwikkeld. Volgens dit handboek moesten in het bestuur van een jongerengroep dames en heren worden opgenomen. De voorzitter diende een man te zijn. Die zou namelijk meer gezag uitstralen waardoor veel problemen voorkomen konden worden. Het secretariaat was meer geschikt voor een vrouw, 'aangezien de dames hiervoor de geëigende karaktereigenschappen in hoge mate bezitten'.<sup>38</sup> Voor de functies van vicevoorzitter en penningmeester waren beide seksen geschikt.

Verder moest het bestuur zo veel mogelijk de sociale samenstelling van de groep weerspiegelen. Dit bleek echter niet gemakkelijk te realiseren. In de kantlijn van het handboek dat zich in het archief van de CHJG bevindt, staat namelijk aangekend dat in veel groepen een bepaald milieu was oververtegenwoordigd. In de ene groep waren juist veel arbeiders lid en in de andere groep middenstanders of studenten. De verschillende sociale milieus lieten zich blijkbaar slecht mengen.

De leeftijdsgrenzen bij de CHJG waren ruim gesteld. De minimumleeftijd bedroeg 16 jaar en de maximumleeftijd 35. Ook gehuwden mochten lid zijn. De hoge maximumleeftijd betekende niet alleen dat nogal wat leden een baan hadden, maar ook dat ze al carrière aan het maken waren. Zo was in 1955 de voorzitter van de Federatie, G.A. Kluitenberg, doctor en ingenieur en verbonden aan het Lorentz-instituut voor Theoretische Natuurkunde in Leiden.

Het handboek voor nieuwe verenigingen schreef ook het ideale verloop van een vergadering voor. Een vergadering werd geopend met bijbellezen en gebed, eventueel gevolgd door gezang. Korte afgeronde verhalen uit het Nieuwe Testament genoten de voorkeur. Van groot belang was dat tijdens de vergadering met het ontwikkelingsniveau van alle leden rekening werd gehouden. De voordrachten, gesprekken en discussies mochten daarom niet al te moeilijk of abstract zijn. Wanneer daar behoefte aan bestond, konden de gevorderden aparte werkgroepen oprichten waar dieper op de materie werd ingegaan.

Binnen een vergadering moest ook ruimte voor ontspanning zijn. Als voorbeelden werden in het handboek voordrachten, toneel, film, muziek en hersengymnastiek genoemd. Ook de omgangsvormen kregen aandacht. Zo dienden de heren zich, zowel tijdens als buiten de bijeenkomsten, ridderlijk tegenover de dames te gedragen. Ter bevordering van de goede sfeer was het nodig dat de leden elkaar met hun voornaam aanspraken.

Het handboek bevatte ook een jaarkalender voor de maandelijkse ledenvergaderingen. Het seizoen werd in september geopend met de jaarvergadering, in oktober gevolgd door een spreker en ontspanning, terwijl in november een studieavond werd gehouden en in december een Sinterklaasfeest. Het nieuwe jaar werd idealiter geopend met een culturele avond, in februari volgde de familieavond, in maart een gemeenteraadsspel of een forum, in april een bekende spreker en in mei een gezamenlijke bijeenkomst met de plaatselijke kiesvereniging. In juni werd het seizoen afgesloten met een buitenvergadering.

Ondanks het handboek viel het niet mee om nieuwe groepen op te richten. Niet alleen was de animo gering, maar ook was het opvallend hoe weinig medewerking de CHJG doorgaans ontving van de kiesverenigingen. In februari 1959 werd uit Utrecht bericht dat geen enkele kiesvereniging in de provincie had gereageerd op een circulaire met een verzoek om hulp bij het oprichten van nieuwe groepen.<sup>39</sup> In Overijssel, een provincie waar de CHU toch bepaald geen slechte electorale resultaten behaalde, reageerde slechts één van de 75 aangeschreven kiesverenigingen op een soortgelijk verzoek.<sup>40</sup>

Dankzij een enquête uit 1961 is het mogelijk een glimp op te vangen van het verenigingsleven in de provincies Groningen, Friesland en Drenthe.<sup>41</sup> Afgezien van een paar grote afdelingen in Friesland telden de meeste groepen tussen de vijftien en dertig leden, meestal ongeveer evenveel mannen als vrouwen. Geen van de groepen organiseerde de tien ledenvergaderingen per jaar uit het handboek. Meestal bleef het aantal beperkt tot vijf à zes. Opmerkelijk is dat deze kleine groepen er regelmatig in slaagden bekende sprekers aan te trekken voor een lezing. De meeste groepen wekten in de enquêtes de indruk dat ze er ondanks de kleine ledenaantallen toch aardig in slaagden onderhoudende avonden te organiseren waar de leden met plezier kwamen.

Ondanks de geringe omvang, was de CHJG toch een belangrijke kweekvijver voor de CHU. Verschillende leden zouden later doorstromen naar de Unie, zoals D.IJ.W. de Graaff-Nauta, in 1955 vice-voorzitter van de CHJG en tussen 1986 en 1994 staatssecretaris en minister van Binnenlandse Zaken in opeenvolgende kabinetten. T. Tolman, in 1955 lid van het Federatiebestuur, was vanaf 1963 eerst lid van de Tweede Kamer en later van het Europees Parlement. D.F. van der Mei, in 1955 lid van de buitenlandcommissie van de CHJG, werd in 1956 Tweede Kamerlid en later staatssecretaris van Buitenlandse Zaken. Een ander lid van de buitenlandcommissie, W. Scholten, zou vanaf 1963 respectievelijk lid van de Tweede Kamer worden, staatssecretaris van Financiën, minister van Defensie en lid, later vice-president van de Raad van State.

Ook de heroprichting van de Centrale van Christelijk Historische Vrouwengroepen, vaak kortweg de Centrale genoemd, verliep aarzelend. Plaatselijke groepen hervatten hun bijeenkomsten weer, maar ook hier vond de landelijke heroprichting pas plaats nadat de interne twisten binnen de CHU waren beslecht. In oktober

1946 was het zover: dertien groepen met ongeveer 450 leden sloten zich aaneen. Een jaar later werd het maandblad *Vrouwengeluiden* opgericht.

Doordat voorzitter Katz in 1941, tegen de afspraken met de fractie in, voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer had bedankt in ruil voor een pensioen, was haar rol uitgespeeld. Na de bevrijding kon zij noch als Kamerlid noch als presidente terugkeren. Onder aandrang van Tilanus werd toen het enige vrouwelijke Kamerlid namens de CHU, Wttewaall van Stoetwegen, tot presidente benoemd. De benoeming zette kwaad bloed omdat Wttewaall van Stoetwegen geen verleden had in de Centrale. Tilanus parachuteerde haar eenvoudig in de Centrale, net zoals zij een jaar eerder door Tilanus, buiten haar medeweten, als opvolgster van Katz voor het noodparlement was voorgedragen.<sup>42</sup> Wttewaall zou tot 1964 de Centrale voorzitten.

In de jaren vijftig telde de Centrale tegen de twintig aangesloten groepen met tussen de duizend en twaalfhonderd leden. Lang niet alle vrouwelijke leden van de CHU waren bij de Centrale aangesloten. In 1957 werd het aantal vrouwelijke leden op 2400 geschat, ongeveer 5 à 6% van het totale aantal leden.<sup>43</sup> Dit percentage stak nogal af bij een partij als de PVDA waar ongeveer een derde van de leden vrouw was.

De Centrale organiseerde dus ongeveer de helft van de bij de CHU aangesloten vrouwelijke leden. In werkelijkheid lag dat echter nog lager omdat een aanzienlijk deel van de leden uitsluitend bij de Centrale was aangesloten. Vanaf 1957 zou dat niet meer mogelijk zijn omdat een wijziging van de statuten er toen voor zorgde, dat elke lid van de Centrale automatisch lid werd van de CHU.<sup>44</sup>

Evenals de jongerengroepen waren de vrouwengroepen ongelijk verdeeld over Nederland. Zuid-Holland behoorde in 1955 met zeven van de twintig afdelingen tot de bolwerken, terwijl het electorale bolwerk Overijssel opnieuw vrijwel geheel ontbrak.<sup>45</sup> Daarnaast valt het op dat naast enkele traditionele bolwerken als Apeldoorn en Katwijk vooral de grotere steden goed waren vertegenwoordigd, terwijl de Unie onder stadskiezers juist niet bijzonder goed aansloeg. Zo waren er vrouwengroepen in Amsterdam (in 1953 ongeveer 80 leden), Haarlem, Leiden, Rotterdam (43 leden), Den Haag, Middelburg (29 leden), Vlissingen (58 leden), Leeuwarden (76 leden) en Groningen.<sup>46</sup>

Dat de Centrale relatief veel vrouwen in de grotere steden organiseerde, was geen toeval. Volgens Schokking was de patriarchale traditie in de jaren vijftig vooral op het platteland nog sterk. Politiek werd in die streken als een mannenzaak beschouwd. In de enquête die Schokking in 1955 onder vrouwengroepen hield, werd betwijfeld of er in streken als de Veluwe en de Zuid-Hollandse eilanden eigenlijk wel vrouwelijke leden te vinden waren.<sup>47</sup> In de grotere steden lag dat anders. Daar werd politieke participatie door vrouwen meer geaccepteerd. Vandaar de paradox dat de vrouwengroepen vooral daar te vinden waren, waar de CHU electoraal het zwakst was.

Gezien het gering aantal georganiseerde vrouwen verbaast het niet dat maar weinig vrouwen namens de CHU zitting hadden in een vertegenwoordigend lichaam

of binnen de Unie belangrijke bestuursfuncties bekleedden. In 1955 waren 12 van de 1272 christelijk-historische raadsleden vrouwelijk, ofwel 1%, terwijl één vrouw lid was van Provinciale Staten. Nog lager lag het aantal vrouwelijke bestuursleden van kiesverenigingen: veertien vrouwen waren secretaris of penningmeester, wat ongeveer 0,6% van het totaal uitmaakte.<sup>48</sup> Geen van hen was voorzitter. Net als in het interbellum hield het hoofdbestuur de vinger aan de pols bij de Centrale. Bij de vergaderingen van het bestuur van de Centrale met de afgevaardigden van de vrouwengroepen was steeds een gedelegeerde van het hoofdbestuur aanwezig.

De Centrale streefde ernaar de aangesloten vrouwen kennis te laten maken met het politieke leven in het licht van de christelijk-historische beginselen.<sup>49</sup> Net als bij de kiesverenigingen werden daartoe vergaderingen gehouden, sprekers uitgenodigd en een jaarlijkse zomerconferentie georganiseerd. Ook poogde de Centrale de aantrekkelijkheid te vergroten door het bieden van ontspanningsmogelijkheden als uitstapjes. Binnen de Unie bestond steeds de vrees dat de vrouwengroepen zouden wegglijden tot een soort dameskransjes, uitsluitend gericht op ontspanning. Volgens Wttewaall van Stoetwegen moest het bestuur tijdens haar voorzitterschap er altijd voor waken dat de gezelligheid niet de overhand kreeg.<sup>50</sup> Dat was volgens haar het belangrijkste motief waarom Tilanus in 1946 had doorgezet dat zij presidente zou worden. Tilanus was namelijk bang dat de Centrale zonder een directe band met de politiek een gezelligheidsvereniging zou worden.<sup>51</sup>

De Centrale besteedde regelmatig aandacht aan het aantal vrouwelijke kandidaten bij de verkiezingen. Binnen de Unie probeerde de Centrale het hoofdbestuur te overtuigen van de noodzaak voldoende vrouwen op de kandidatenlijsten te plaatsen, terwijl in *Vrouwengeluiden* gewezen werd op de mogelijkheid vrouwelijke kandidaten tijdens de groepsvergaderingen op een hogere plaats op de kandidatenlijsten te krijgen. De vrouwelijke kandidaten kregen op de groepsvergaderingen bij het opstellen van de kandidatenlijsten doorgaans weinig voet aan de grond. De regionale structuur van de groepsvergaderingen zorgde ervoor dat de meeste aandacht naar regionale kandidaten uitging.

Stonden de kandidatenlijsten eenmaal vast, dan konden vrouwelijke kandidaten nog door voorkeurstemmen aan een zetel worden geholpen. De Centrale wees wel eens op deze mogelijkheid, maar dat was een omstrede methode. Niet alleen lagen voorkeurstemmen gevoelig binnen andere geledingen van de Unie, maar ook de eigen achterban was er niet altijd voor geporteerd. Zo schreef de vrouwen-groep Assen in 1950, met voorbijgaan van de Centrale, aan de Uniesecretaris dat zij teleurgesteld was over het voortdurende gehamer van de Centrale op het uitbrengen van voorkeurstemmen op vrouwelijke kandidaten. 'Het is noch *christelijk* noch *Christelijk-Historisch* om goede mannelijke kandidaten opzij te schuiven voor eigen belang. Laat ons toch bij alles 't Landsbelang zien en geen eigen- of partijbelang!'<sup>52</sup>

Hier werd een voor de meer ambitieuze leden van de Centrale heikel punt aangesneden. Veel leden van de Centrale streefden helemaal niet naar een groter aandeel van vrouwen in vertegenwoordigende lichamen. Dat bleek ook uit het

relatief grote aantal leden dat uitsluitend lid was van de Centrale. Waren die leden wel uit geweest op een groter aantal vrouwelijke Kamerleden, Statenleden of raadsleden, dan zouden ze wel lid van een kiesvereniging zijn geworden. Een groot deel van de achterban was uitsluitend geïnteresseerd in een gezellig of serieus samenzijn met andere vrouwen van christelijk-historischen huize. Hier zou pas in de jaren 1960 verandering in komen.

De Centrale heeft als kweekvijver van politiek talent veel minder betekend dan de CHJG. Slechts E.A. Haars, die midden jaren vijftig secretaris van de Centrale was, zou van 1967 tot 1972 lid van de Tweede Kamer zijn en van 1977 tot 1981 staatssecretaris van Justitie. De oorzaak van de geringe doorstroming naar de Tweede Kamer lag primair in de ongeschreven regel dat maar één van de fractieleden vrouw mocht zijn. Maar ook bij gemeenteraden en Provinciale Staten was het moeilijk voor christelijk-historische vrouwen om gekozen te worden. Zowel het gering aantal leden van de Centrale als de weerstand onder de mannelijke leden en de geringe ambitie van de meeste vrouwelijke leden zorgde ervoor dat de Centrale een marginale rol speelde.

### Het politieke profiel van de CHU

Na de soevereiniteitsoverdracht van Indonesië waren er weinig politieke onderwerpen meer waarbij de CHU een uitgesproken positie innam. Het politieke profiel van de Unie werd daardoor enigszins onscherp en in de ogen van sommige commentatoren zelfs flets. Tussen 1948 en 1963 was de CHU wel steeds in het kabinet vertegenwoordigd, maar de regeringsdeelname had geen positieve uitwerking op het imago doordat de meeste christelijk-historische bewindslieden geen bekende politieke persoonlijkheden waren en zich tijdens hun bewindsperiode ook niet bijzonder profileerden. Zolang de verkiezingsuitslagen niet tegenvielen, maakten overigens maar weinig CHU'ers zich daarover zorgen. Dat veranderde na de verkiezingen van 1959 toen de Unie een zetel verloor. Bij de analyse van het verlies werd onder andere gewezen op het bleke imago.

Sommige oorzaken van dit bleke imago van de CHU behoorden tot de wezenskenmerken van de Unie. Een van deze constanten werd kernachtig verwoord in de vaak aangehaalde uitdrukking: 'Hoe dichter bij de Kroon, hoe minder partijman'. Ministers waren in de eerste plaats dienaren van de kroon. Dit leerstuk bood weinig ruimte voor een partijpolitieke profilering door de bewindslieden. In het interbellum had deze opvatting weinig gevolgen voor het imago van Unie, omdat het juist partijleiders als De Geer, Slotemaker de Bruïne en De Visser waren die het lidmaatschap van de Kamer afwisselden met het ministerschap. Voor het publiek waren zij het gezicht van de CHU, of ze nu minister of Kamerlid waren.

Deze situatie veranderde na de bezetting. Geen van de zeven christelijk-historische ministers tussen 1948 en 1963 was een bekende politicus.<sup>53</sup> Dat was geen bewust beleid, maar het gevolg van de opvatting van partijleider Tilanus dat noch

het partijbestuur noch de fractie zich actief met de formatie mocht bemoeien. De portefeuillevverdeling en de keuze van de bewindslieden waren voorbehouden aan de formateur. Daar die formateur meestal niet van christelijk-historische huize was, kon zijn voorkeur voor politiek weinig geprofileerde kandidaten nauwelijks verrassend heten. De afzijdige houding van Tilanus en de fractie had echter nog een ander gevolg, namelijk dat de coalitiegenoten soms grote invloed uitoefenden op de vraag welke personen in aanmerking kwamen voor de voor de Unie bestemde ministersposten. Zo suggereerde KVP-leider Romme liefst drie van de zeven ministers.<sup>54</sup>

De deelname aan de kabinetten op brede basis tussen 1948 en 1958 zorgden ook voor een gering politiek profiel van de CHU. Tijdens het interbellum had de aanvaarding van de antithese op politiek terrein ervoor gezorgd dat de CHU steeds de voorkeur had gegeven aan christelijke coalitiekabinetten. In 1933 doorbrak Colijn de antithese toen hij enkele liberale ministers in zijn kabinet opnam. Zes jaar later ging De Geer een stap verder door twee sociaaldemocraten als minister voor te dragen. Na de bezetting werd deze lijn voortgezet. Vooral Tilanus betoonde zich een overtuigd voorstander van kabinetten op brede basis. Aan de vooravond van de verkiezingen van 1956 herhaalde hij dit standpunt in een interview met *De Telegraaf*. Een kabinet op brede basis was volgens Tilanus noodzakelijk vanwege de nationale en internationale omstandigheden.<sup>55</sup> Na de verkiezingen in dat jaar werkte hij tijdens de formatie dan ook een poging tegen om tot de vorming van een rechts-confessioneel kabinet te komen.<sup>56</sup>

Deelname aan een kabinet op brede basis hoefde natuurlijk niet een flets imago tot gevolg te hebben, maar bij de CHU leidde het wel tot een ontwikkeling waarbij het christelijk-historische standpunt dreigde op te lossen in een boven-politieke houding. De CHU ging zich namelijk steeds vaker presenteren als de bruggenbouwer tussen socialisme en liberalisme, als de partij die de synthese in het Nederlandse volk zocht. Volgens secretaris Van Gelder wilde de CHU de scherpe politieke tegenstellingen overbruggen, vooral in verkiezingstijd.<sup>57</sup> Tilanus stelde in 1959 in Delft voor een gehoor van voornamelijk christelijke studenten dat de CHU bij de synthese was uitgekomen omdat de partij de antithese verwierp. Het verwijt dat de kabinetten op brede basis tot slapheid en beginselloosheid zouden leiden, onderschreef hij niet.<sup>58</sup>

De verkiezingsnederlaag van 1959 leidde tot een herbezinning op de politieke uitstraling van de CHU. In de beschouwingen over het zetelverlies – de CHU daalde van dertien naar twaalf zetels – werd onder andere gewezen op het weinig duidelijke profiel. Sommige kringen binnen de CHU grepen vervolgens de formatie aan om de partij wat meer gezicht te geven. De christelijk-historische pers klaagde bijvoorbeeld over de gewoonte om bij formaties de CHU met de overgebleven departementen af te schepen. Ook hekelde de pers de gewoonte om christelijk-historische kandidaten te polsen nadat de kandidaten van andere partijen aan de beurt waren geweest. Overigens werd de hand ook in eigen boezem gestoken. Zo concludeerde A.J. van Dulst in *Koningin en Vaderland*: ‘De C.H. schuift blijkbaar

geen mensen naar voren, zodat de formateur wel genoodzaakt is zelf een keuze te maken'.<sup>59</sup> In hetzelfde nummer merkte een auteur op dat de indruk moest worden weggenomen 'dat wij een zacht eitje zijn waarmede het wel op een akkoordje is te gooien'.<sup>60</sup> Toen gaandeweg de formatie van 1959 de CHU opnieuw met de impopulaire departementen opgezadeld dreigde te worden en Tilanus genoeg wilde nemen met slechts één departement, volgde een gesprek tussen formateur J.E. de Quay, voorzitter Beernink en ondervoorzitter C.J. van Mastrigt. Beernink en Van Mastrigt maakten De Quay duidelijk dat de CHU in ieder geval het departement van Binnenlandse Zaken wilde hebben. Na enkele besprekingen tussen de beoogde coalitiepartners volgde een herschikking van de departementen waarbij de Unie Binnenlandse Zaken en Volkshuisvesting zou krijgen.<sup>61</sup> Helaas voor de CHU kon zij de toezegging van De Quay niet verzilveren. Zijn formatiepoging mislukte namelijk.

De christelijk-historische pers mat het optreden van Beernink en Van Mastrigt breed uit. Zij hadden De Quay laten zien dat de christelijk-historischen niet met zich lieten sollen.<sup>62</sup> Beernink bevestigde dit beeld op de Algemene Vergadering in juni 1959. Hij vertelde dat hij en Van Mastrigt De Quay hadden bezocht om deze duidelijk te maken dat de CHU geen genoeg zou nemen met de restjes die de anderen hadden overgelaten. Daarop kregen zij volgens Beernink te horen dat de Unie toch gouvernementeel was en dat hun optreden bepaald niet in 's lands belang was. Gouvernementeel betekende voor de andere partijen blijkbaar dat ze van alles met de CHU konden uithalen. Die misvatting was volgens Beernink na het bezoek aan De Quay wel uit de wereld geholpen. Informatie Beel, die De Quay na diens mislukte formatiepoging was opgevolgd, zou deze fout niet herhalen. Met Justitie en Economische Zaken kreeg de Unie twee volwaardige departementen.<sup>63</sup> En passant was ook het imago van meegaandheid bijgesteld.

Dat de CHU in sommige opzichten een weinig uitgesproken politiek profiel bezat, vindt bevestiging in de verschillende resultaten die de Unie boekte bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Tweede Kamer. In tabel 10.1 zijn de uitslagen tussen 1948 en 1966 opgenomen. Zonder uitzondering werden de uitslagen voor de Kamerverkiezingen gevolgd door betere resultaten bij de daarop volgende Statenverkiezingen. De verschillen waren niet bijzonder groot, maar door hun regelmaat wel opvallend. Door commentatoren werd dit patroon vaak verklaard door erop te wijzen dat de CHU bij de Kamerverkiezingen in alle kieskringen met één lijst en één lijsttrekker optrad.<sup>64</sup> Voor regionale kandidaten was zodoende nauwelijks ruimte. Hooguit varieerden per kieskring de kandidaten op de onderste plaatsen van de kandidatenlijst. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten trad de Unie wel met verschillende lijsten aan waarop regionale stemmentrekkers prominente plaatsen innamen. Deze regionale kandidaten zorgden voor de stemmen waarmee de verschillen tussen Staten- en Kamerverkiezingen verklaard konden worden.



*Tabel 10.1 Aantal stemmen CHU bij verkiezingen voor de Tweede Kamer en Provinciale Staten 1946-1966, als percentage van de geldige stemmen.*

	Tweede Kamer	Provinciale Staten
1946	7,8	
1946		9,6
1948	9,2	
1950		10,5
1952	8,9	
1954		9,7
1956	8,4	
1958		9,4
1959	8,1	
1962		8,8
1963	8,6	
1966		9,7

Cijfers ontleend aan Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 328; II, 314. Na 1966 is vergelijking niet meer goed mogelijk omdat de CHU bij de Statenverkiezingen van 1970 en 1974 in verschillende provincies aan een gemeenschappelijke lijst met de ARP en de KVP deelnam.

Zonder de betekenis van de regionale kandidaten voor het stemmental te willen wegpoetsen, is er nog een andere, aanvullende, verklaring mogelijk. Al sinds de negentiende eeuw vatte een deel van de kiezers de verkiezingen voor de gemeenteraad en Provinciale Staten eerder als bestuurlijk dan als politiek op. Bij Kamerverkiezingen speelden politieke en ideologische overwegingen een belangrijke rol, maar bij de Raads- en Statenverkiezingen hechte een deel van de kiezers meer waarde aan de bestuurlijke ervaring van de kandidaten en aan de plaats die zij binnen de lokale of regionale gemeenschap innamen. Juist de christelijk-historische kandidaten, met hun minder geprononceerde politieke opvattingen en hun nadruk op de belangen van de gehele bevolking, profiteerden hiervan bij de Statenverkiezingen. Het weinig uitgesproken imago van de CHU leverde hier blijkbaar een verkiezingsbonus op.

Hetzelfde mechanisme verklaart de opvallende oververtegenwoordiging van de CHU onder burgemeesters. In tabel 10.2 is de politieke kleur van de burgemeesters weergegeven die lid van een partij waren, of waar een duidelijke partijoriëntatie bestond. Het is duidelijk dat de CHU flink oververtegenwoordigd was. Bijna evenveel burgemeesters behoorden tot de Unie als tot de ARP, terwijl laatstgenoemde partij doorgaans duidelijk betere verkiezingsresultaten behaalde. Dat de CHU bijna de helft van het aantal katholieke burgemeesters haalde, stond ook niet in verhouding tot de electorale verhoudingen.

De Unie trok bij de burgemeestersbenoemingen profijt van de geringe partijpolitieke profilering van haar kandidaten. De christelijk-historische ideologie om ‘heel het volk’ te willen vertegenwoordigen en de synthetische inslag sprak bij burgemeestersbenoemingen in het voordeel van de partij. De voorkeur voor een burgemeester van christelijk-historische huize was soms ook een negatieve keuze omdat alle andere kandidaten waren afgefallen. Vooral in politiek verdeelde gemeenten was de voorkeur voor een CHU-burgemeester vaak het resultaat van een compromis.<sup>65</sup>

*Tabel 10.2 Politieke kleur burgemeesters (partijoriëntatie of partijlidmaatschap), 1930-1970.*

	1930	1950	1970
Liberaal	171	57	62
VDB	75	32	3
ARP	137	118	109
CHU	116	115	120
RKSP/KVP	351	245	288
SDAP/PVDA	10	78	122
SGP	1	1	2

Bron: Derksen en Van der Sande, ‘Van magistraat tot modaal bestuurder’, 228-229.

In de jaren vijftig bleef de greep van de Kamerfracties op de partij groot. In het dagelijks bestuur waren drie van de negen leden lid van de Tweede of de Eerste Kamer. Doorslaggevend voor de dominantie was echter dat fractievoorzitter Tilanus en Tweede Kamerlid Beernink voorzitter respectievelijk secretaris van de Unie waren. Zo bepaalde de fractie van de Tweede Kamer in belangrijke mate de koers van de partij. Ook de invloed op de – bescheiden – partijpers was groot. De redactie van *Koningin en Vaderland* bestond bijvoorbeeld uit de Kamerleden L. Krol, J.J.R. Schmal en F.H. van de Wetering.

*Koningin en Vaderland* stond bekend als het blad dat nauwe banden had met het hoofdbestuur, in tegenstelling tot het andere weekblad, *De Christelijk-Historische Nederlander*. Dit weekblad wortelde in Friesland en stond onder leiding van R. Pollema. Deze was vanaf 1928 tot aan zijn dood in 1965 lid van de Eerste Kamer. Pollema was al vanaf de jaren twintig actief voor de CHU in Friesland. Zo was hij hoofdredacteur van de vooroorlogse Friese weekbladen *De Banier* en *Land en Volk*.

Pollema was uit het antirevolutionaire milieu afkomstig. Zijn vader was Kamerlid voor de ARP geweest en zelf promoveerde hij in 1914 aan de Vrije Universiteit. Pollema stond in de Fries christelijk-historische traditie van Hoedemaker. Hij legde sterke nadruk op de eenheid van het Nederlandse volk, zowel in christelijk

als in staatkundig opzicht. Zo was een Kamerlid voor Pollema allereerst een vertegenwoordiger van het gehele Nederlandse volk. Hij wist dit standpunt overigens probleemloos te combineren met een warm hart voor Friesland. Pollema stond ook wel bekend als 'onze man in Friesland'.

De crisis rond de Indonesische onafhankelijkheid was aanleiding om de banden tussen fractie en partijorganisatie lossers te maken. In 1951 werd de Unieraad ingesteld om de inspraak van de partij op de politieke lijn te vergroten. Het nieuwe orgaan trad op als een adviescollege waarin de politieke koers van de CHU werd besproken. Opmerkelijk genoeg werd fractievoorzitter Tilanus als voorzitter benoemd, zodat alle belangrijke functies nog steeds bij één persoon samen kwamen. In 1954 besloot de Algemene Vergadering echter dat het voorzitterschap van de Unieraad niet verenigd kon worden met het voorzitterschap van het hoofdbestuur. Tilanus opteerde voor de laatste functie en trad af als voorzitter van de Unieraad.<sup>66</sup>

Al snel na zijn oprichting hield de Unieraad zich nauwelijks meer bezig met de politieke koers, maar vooral met de partijorganisatie. Hoewel de Unieraad zeker meer invloed bezat dan het vergelijkbare Nationaal Comité uit de tijd van het districtenstelsel, legde het de fractie nauwelijks een strobreed in de weg. Dat was niet te wijten aan een gebrek aan mogelijkheden, maar aan de gewoonte onder het partij kader om de fractie het volle vertrouwen te schenken. Alleen tijdens een crisis als de Doorbraak of de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd kon dit vertrouwen onder druk komen te staan. In de jaren vijftig was van een dergelijke crisis echter geen sprake.

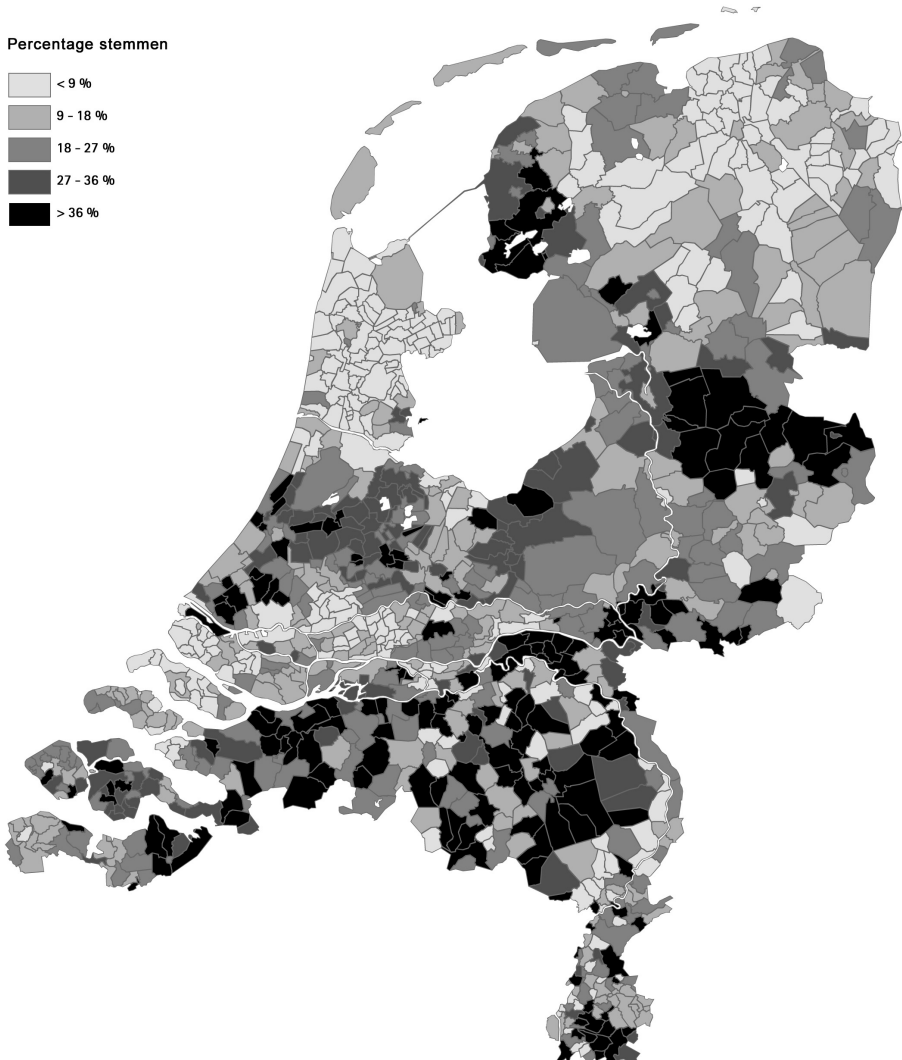
In 1958 trad Tilanus af als voorzitter van de Unie. Hij werd opgevolgd door secretaris Beernink. Tilanus bleef fractievoorzitter zodat de twee belangrijkste functies niet langer in één persoon verenigd waren. Toen Tilanus in 1963 de Kamer verliet, kwamen beide functies weer bij elkaar doordat Beernink hem als fractievoorzitter opvolgde. Dit zou tot 1966, toen Beernink als partijvoorzitter aftrad, zo blijven. Een jaar later bepaalde de Algemene Vergadering dat beide functies in het vervolg niet meer door dezelfde persoon mochten worden bekleed. Hoewel er na 1945 wijzigingen in de organisatiestructuur werden aangebracht met een verrekende potentie, werden die in de praktijk niet verwezenlijkt. De dominantie van de Tweede Kamerfractie werd niet echt ter discussie gesteld. De belangrijkste verklaring is dat de fractie doorgaans het volle vertrouwen van de partij genoot. Dat werd ook als een kenmerk van de partij beschouwd en uitgedragen. De roep om hervorming die van tijd tot tijd klonk, verstomde vaak al weer voordat ze in daden kon worden omgezet.

### De christelijk-historische kiezers

In kaart 10.1 is het aantal stemmen op de CHU als percentage van het niet-katholieke electoraat in 1952 opgenomen. De uitslagen in de gemeenten zijn evenredig verdeeld

over vijf categorieën. In de hoogste categorie, waar de CHU meer dan 36% van de niet-katholieke kiesgerechtigden achter zich kreeg, zijn de sporen van het oude districtenstelsel nog herkenbaar. Zo is het voormalige district Harlingen in het zuidwesten van Friesland nog waar te nemen evenals het oude district Ommen. Ook zijn nog stukken van Apeldoorn en Katwijk zichtbaar. Nieuwe streken zijn daarentegen ook op te merken, zoals de streek ten westen van Nijmegen en sommige gemeenten in de Lijmers en de Achterhoek in het oosten van Gelderland. Ook bleef de CHU relatief goede resultaten behalen in Noord-Brabant.

*Kaart 10.1 Het aantal stemmen op de CHU als percentage van het niet-katholieke electoraat in 1952 per gemeente.*



Hoewel de kaart al duidelijk laat zien dat de CHU in 1952 nog steeds een plattelandspartij was, zijn de verkiezingsuitslagen uit dat jaar in tabel 10.3 nog eens uitgesplitst naar de mate van verstedelijking van de gemeenten.

*Tabel 10.3 De aanhang van de CHU als percentage van het niet-katholieke electoraat naar de mate van verstedelijking, 1933-1972.*

Jaar	Grote steden	Middelgrote steden	Kleine steden	Platteland	Totaal	Platteland als % tot. aantal stem
1933	7,2	11,2	14,7	16,5	12,6	60,5
1952	7,0	11,1	13,9	18,0	13,1	61,9
1972	2,9	4,7	6,6	9,1	6,6	67,6

Zie voor de indeling van de gemeenten de toelichting in de tekst bij tabel 7.1, 176.

De tabel spreekt duidelijke taal. Bij alle verkiezingen haalde de CHU relatief meer stemmen naarmate de gemeente minder verstedelijkt was. In alle drie de peiljaren was de CHU de partij van het platteland en stadjes als Meppel, Steenwijk, Doesburg, Doetinchem, Muiden, Oudewater, Woerden, Vlaardingen en Goes. In 1933 en 1952 was 60% van alle CHU-stemmen van het platteland afkomstig. Bij de rampzalige verkiezingen van 1972, toen de CHU in vergelijking met 1952 nog maar de helft van het aantal stemmen behaalde, verloor de Unie overall sterk. De teruggang was in de steden echter beduidend groter dan op het platteland, waardoor het zwaartepunt verder verschoof. Twee derde van de stemmen was in 1972 van het platteland afkomstig.

Na de oorlog werd het door kiezersonderzoeken ook mogelijk om inzicht te krijgen in andere kenmerken van de CHU-kiezers dan alleen de geografische spreiding en de mate van verstedelijking.<sup>67</sup> In tabel 10.4 staan de belangrijkste gegevens uit de periode 1948-1956 die inzicht geven in de stemmotieven van de respondenten die op één van de vijf grote partijen hadden gestemd. Bij de PVDA en de VVD, de twee grote seculiere partijen, speelde religie nagenoeg geen enkele rol bij de partijkeuze. Voor de sociaaldemocratische kiezers was behartiging van arbeidersbelangen met afstand het belangrijkste motief. Daarnaast waren de sociale voorzieningen een niet onbelangrijk stemmotief. Bij de VVD waren de belangrijkste stemmotieven behartiging van de belangen van de middenstand en kleine zelfstandigen, democratie, vrijheid van het bedrijfsleven en vrijwaring van overheidsbemoedienis.

Tabel 10.4 Stemmotieven per partij 1948-1956, in %.

Verkiezingsjaar	PVDA			KVP			ARP			CHU			VVD		
	48	52	56	48	52	56	48	52	56	48	52	56	48	52	56
Religie, geloof, kerk	2	1	1	58	59	69	36	21	47	51	29	48	-	-	1
Beginsel, principe	22	5	4	13	7	11	23	21	28	13	22	22	11	4	11
Traditie, van huis uit	5	2	3	4	2	3	7	3	5	12	14	6	3	8	12
Voor arbeiders, kleine man	37	40	44	1	5	3	-	-	4	-	-	-	-	-	1
Middenstand, kleine zelfstandige	*	2	*	*	1	*	*	2	*	*	1	*	*	22	*
Beste voor het volk, voor ons	*	11	5	*	7	-	*	5	2	*	1	3	*	4	-
Sociale voorzieningen, sociaal	*	17	22	*	2	2	*	2	-	*	-	1	*	-	-
Democratisch, democratie	*	2	3	*	1	-	*	6	-	*	-	1	*	16	6
Vrijheid bedrijfsleven, tegen overheidsbemoedienis, streven naar vrijheid, vrijheid van godsdienst	-	*	2	-	*	-	1	*	-	-	*	-	33	*	16
Beste partij, betrouwbaar	19	7	4	18	5	3	21	8	8	12	12	5	22	8	12
Overige en geen antwoord	15	13	12	16	11	9	12	32	6	12	21	14	31	38	41

Van Holsteyn, *Het woord is aan de kiezer*, 118.

\* Desbetreffend motief was niet in de vragen van de enquête opgenomen.

Voor de drie grote confessionele partijen gold dat religie het overheersende stemmotief was, op de voet gevolgd door beginsel en principe, waarbij aangetekend moet worden dat religie en beginsel nauw met elkaar samenhangen.<sup>68</sup> De meeste andere motieven werden maar door enkele procenten van de respondenten genoemd. Ook bij degenen die een voorkeur voor de CHU hadden opgegeven, waren religie, kerk, beginsel en principe de belangrijkste stemmotieven. In alle jaren gaf een ruime meerderheid van de respondenten een motief uit één van deze categorieën op. Wel was bij de CHU onder de stemmotieven 'traditie' en 'van huis uit' sterker aanwezig dan bij de ARP en de KVP. Traditie speelde bij de CHU-kiezers blijkbaar een relatief grote rol.

Eerder zagen we dat de CHU in het interbellum en in 1952 relatief veel stemmen van het platteland ontving. Dit geografisch beeld wordt bevestigd door tabel 10.5 waarin de partijaanhang van de vijf grote partijen wordt verbonden met een vijftal beroepsgroepen.

*Tabel 10.5 Partijen en beroepen 1956, in %.*

	PVDA	KVP	ARP	CHU	VVD	Anderen en g.a.	Totaal
Arbeiders	36	24	11	7	1	21	100
Employés	23	28	11	8	8	22	100
Boeren, landarbeiders	18	35	14	16	4	23	100
Zelfstandigen, leidinggevend	13	24	10	7	21	25	100
Gepensioneerden	33	26	7	6	8	20	100

Bron: De Jong, *Overheid en onderdaan*, 187.

Uit de tabel blijkt duidelijk dat de CHU relatief veel aanhang had onder boeren en landarbeiders. De relatieve aanhang was dubbel zo groot als onder arbeiders, employés, zelfstandigen en leidinggevenden, en gepensioneerden. De Unie was duidelijk meer een plattelandspartij dan de ARP of de KVP.

Het NIPO onderzocht in 1956 ook de positieve en negatieve partijbeelden die de kiezers van de grote partijen hadden. Als belangrijkste elementen van het positieve partijbeeld van de CHU noemden de respondenten de christelijke sfeer en de christelijke beginselen en overtuiging. Opmerkelijk is dat deze onderwerpen bij alle respondenten, dus ook bij de kiezers die niet op de CHU stemden, als de belangrijkste positieve punten naar voren kwamen. Ze vielen nagenoeg samen met de belangrijkste stemmotieven die door de CHU-kiezers werden opgegeven.<sup>69</sup>

In het negatieve partijbeeld valt op dat in 17% van de antwoorden, en daarmee het tweede meest genoemde negatieve aspect van de Unie, de slappe houding van de partij werd genoemd. Veel respondenten vonden dat de CHU te snel toegaf, andere partijen napraatte en er geen eigen mening op nahield.<sup>70</sup> Dat de Unie, zoals we zagen, bij de formatie van 1959 meer van zich afbeet dan gewoonlijk had dan ook niet alleen met het zetelverlies bij de verkiezingen van dat jaar te maken, maar ook met de uitkomsten van dit onderzoek. Zo besteedde *Binding* in januari 1957 aandacht aan het onderzoek. Schoorvoetend gaf de auteur toe dat er misschien toch wel waarheid stak in het beeld van de CHU als een bescheiden partij die nauwelijks actief was en met een slappe toegevend houding.<sup>71</sup>

Het onderzoek dat in 1954 in opdracht van de staatscommissie-J. Donner werd uitgevoerd, bevat interessante gegevens over de politieke interesse van de kiezers. Naast de vragen die inzicht geven in de politieke interesse, waren er ook vragen opgenomen over bijvoorbeeld het bezoek aan kiesvergaderingen. In tabel 10.6 zijn de uitkomsten voor alle partijen opgenomen.

*Tabel 10.6 Politieke interesse en bezoek van vergaderingen van kiesverenigingen 1954, in %.*

	Geïnteresseerd in politiek				Bezoek kiesvergadering	
	Zeer	Tamelijk	Niet/g.a.	Totaal	Ja	Nee
PVDA	21	44	35	100	19	81
KVP	25	48	27	100	20	80
ARP	28	51	21	100	34	66
CHU	14	55	31	100	18	82
VVD	15	50	35	100	11	89
CPN	34	42	24	100	27	73
SGP	17	50	33	100	29	71

Bron: *De Nederlandse kiezer*, 71, 78.

De tabel laat duidelijk uitkomen dat de politieke interesse onder de CHU-kiezers het geringst was. Alleen de kiezers van de VVD en de SGP kwamen in de buurt van dat lage niveau. Onder de kiezers van de ARP en ook onder die van de KVP was de politieke interesse beduidend hoger. Met deze geringe interesse hing ongetwijfeld ook het geringe bezoek van CHU-kiezers aan kiesvergaderingen samen. Hier behaalden de aanhangers van de Unie overigens niet de laagste score, want de VVD-kiezers moesten nog minder hebben van politieke bijeenkomsten. De anti-revolutionairen waren onbetwist degenen die het vaakst een kiesvergadering bezochten.

De leiding van de Unie was zich ervan bewust dat onder haar aanhang relatief weinig politiek geïnteresseerde kiezers voorkwamen, die bovendien vaak uit traditie op de CHU stemden. Hetzelfde gold volgens de partijleiding ook voor de leden. In een circulaire aan de besturen van de kiesverenigingen uit februari 1955 wees de propagandacommissie erop dat de CHU natuurlijk dankbaar was voor het grote aantal traditionele stemmen, maar dat de vraag niet ontlopen kon worden wat de betekenis hiervan voor de toekomst was. Commissielid Boers, tevens medewerker van het Uniebureau, wees erop dat het aantal traditionele CHU-kiezers zou afnemen als gevolg van verstedelijking en modernisering. Op het automatisme dat kerkelijk meelevende hervormde kiezers op de CHU stemmen, zou volgens hem steeds minder gerekend kunnen worden. De propagandacommissie had ook weinig verwachtingen van de gewone leden. Volgens haar hadden veel leden geen flauw benul wat de christelijk-historische beginselen eigenlijk behelsden.<sup>72</sup> Ondanks het weinig opwekkende toekomstscenario kwam de commissie niet verder dan de aanbeveling een contactblad voor de leden uit te brengen. De nood was blijkbaar ook weer niet zo hoog.



## Verkiezingsmanifesten en verkiezingscampagnes

Afgaande op de weinig geïnteresseerde houding van veel CHU-kiezers is het verleidelijk om te stellen dat zij de verkiezingscampagne kregen die ze verdienden. De christelijk-historische campagnes in de jaren vijftig kenmerkten zich namelijk, net als in de jaren twintig en dertig, door een vaag programma en weinig aandacht trekkende onderwerpen. In de woorden van F. Goudzwaard in 1957: 'Na een verkiezing kun je horen: waar halen die c.h.-kerels bij een minimum aan geld en activiteiten toch die stemmen vandaan?'<sup>73</sup>

Zoals het een beginselpartij betaamt, was het verkiezingsmanifest van de CHU in zeer algemene bewoordingen opgesteld. Naast de bekende beginselen kwamen in het manifest van 1952 voornemens voor als beperking van de overheidsinmenging tot hetgeen als noodzakelijk moest worden beschouwd, bestrijding van de werkloosheid door bevordering van de werkgelegenheid en krachtige bestrijding van de woningnood. Deze voornemens werden echter niet gevolgd door concrete beleidsvoorstellen, zodat het manifest tamelijk vaag bleef. Meer toegespitst op de christelijk-historische achterban was het streven naar versterking van de positie van kleine zelfstandigen en middenstanders. Ook streefde de Unie naar een landbouwpolitiek die gericht was op het verschaffen van een redelijke bestaansmogelijkheid voor agrariërs. Maar ook bij dit deel van het manifest ontbraken concrete beleidsvoorstellen.

Op de Algemene Vergadering van 1956 verdedigde Tilanus de beknoptheid van het verkiezingsmanifest tegen de volgens hem ook in christelijk-historische kring bestaande neiging het verkiezingsprogramma uit te breiden.<sup>74</sup> Hij beriep zich daarbij op de bezwaren die Lohman eind negentiende eeuw had ontwikkeld tegen de opkomende actieprogramma's. De afgevaardigden moesten volgens Tilanus vrij zijn om te handelen naar het inzicht van dat moment.

Af en toe kwamen er ook nieuwe onderwerpen in het verkiezingsmanifest zoals internationale samenwerking, dat op den duur een steeds prominentere plaats innam. De CHU streefde naar Europese samenwerking op economisch, financieel en militair gebied, 'zonodig met eenparige inperking van soevereiniteit.' Deze laatste passage is opmerkelijk, omdat het op den duur vragen moest oproepen over het protestantse karakter van de natie.<sup>75</sup> Een ander nieuw onderwerp betrof de jeugd. In het verkiezingsmanifest van 1959 pleitte de CHU voor subsidie aan de jeugdbeweging, de jeugdzorg en de sport. Ook besteedde de Unie aandacht aan de uitbouw van de welvaartsstaat. In hetzelfde manifest werd gevraagd om een zo spoedig mogelijke invoering van een algemene weduwen- en wezenwet, terwijl de indiening van een nieuwe invaliditeitswet en een ziekenfondswet urgent werd geacht.

Het verkiezingsmanifest van 1963 schonk veel aandacht aan ontwikkelingshulp. Volgens de CHU was Nederland verplicht daaraan bij te dragen gezien de grote welvaart. In hetzelfde manifest werd ook sterker dan voorheen gepleit voor een krachtige ontwikkeling van de Europese integratie door versterking van de EEG.

Hoewel er tussen 1952 en 1963 dus wel degelijk een ontwikkeling te bespeuren was in de richting van concretere beleidsvoornemens, bleven de verkiezingsmanifesten vooral gekarakteriseerd door beginselen.

Net als tijdens het interbellum was de christelijk-historische verkiezingscampagne ook in de jaren vijftig decentraal georganiseerd. De verantwoordelijkheid voor de verkiezingspropaganda lag bij de kamerkringen. Zij moesten voor hun gebied een campagne ontwerpen. Het hoofdbestuur zorgde voor de centrale productie en verspreiding van propagandamateriaal, terwijl in uitzonderlijke situaties wel eens financiële ondersteuning werd verleend aan noodlijdende kiesverenigingen.

Het verkiezingsmateriaal dat de propagandacommissie opstelde en verspreidde, bestond vooral uit aanplakbiljetten en strooibiljetten. De commissie stelde verder een speciaal verkiezingsnummer van *Binding* samen, dat huis aan huis werd verzorgd. Hoewel de taken dus vooral ondersteunend waren, kon het Uniebureau de werkzaamheden nauwelijks aan. Naar aanleiding van een klacht uit Alkmaar schetste medewerkster Vroegop enigszins gepikeerd de situatie in de aanloop naar de verkiezingen van 1956:

Denkt U evenwel niet, dat U daar een stafzult vinden van ongeveer 15 personen, zoals b.v. bij de A.R. of een aantal medewerkers zoals bij de v.v.D. of P.V.D.A. Wij werken daar met drie mensen: n.l. Drs. Joh. Boers, die evenwel aangesteld werd voor de buitendienst en vanzelfsprekend dikwijls afwezig is, voorts een jongste bediende en ondergetekende. De heer Boers en ondergetekende hebben van januari tot en met juni zo goed als alle avonden overgewerkt; dat wil dus zeggen dat we van 's morgens 9 tot 's avonds 10 uur (of later) op het Bureau aanwezig waren.<sup>76</sup>

De verkiezingscampagne van de CHU beperkte zich door een gebrek aan financiën en mankracht tot het minimum: het verspreiden en aanplakken van biljetten en het rondbrengen van verkiezingsnummers. Met de Unie sympathiserende ontwerpers ontwierpen de aanplakbiljetten. De meeste affiches waren sober van opzet. Vaak stond er niet meer op dan het lijstnummer en de naam van de lijsttrekker. Dit was de grafische vertaling van de gedachte dat de kiezers niet met beloften mochten worden gepaaid. Een enkele maal werd een affiche voorzien van een leuke, maar deze hadden, zoals 'Dient heel het volk' in 1963, weinig van doen met verkiezingsbeloften.

Binnen de meer traditionele aspecten van de verkiezingscampagne bestond weinig ruimte voor afwisseling. De grotere gemeenten bezaten allerlei voorschriften en commissies om de verkiezingsoverlast zo veel mogelijk tegen te gaan. Zo bestond in Amsterdam een 'Gemeentelijke Commissie van de Verkiezingen' ofwel de 'Schuttingcommissie', die verantwoordelijk was voor het aanbrengen van verkiezingsborden aan de bruggen. Deze borden werden volgens het evenredigheidsprincipe verdeeld. Zo waren er in 1959 in Amsterdam ongeveer duizend borden te ver-

delen. Aangezien de CHU bij de vorige Kamerverkiezingen in de hoofdstad 4,4% van de stemmen had gekregen, kon de secretaris van de plaatselijke kiesvereniging 44 aanplakbiljetten bij het Uniebureau bestellen.<sup>77</sup>

In de christelijk-historische pers werd soms met een lichte ondertoon van jaloezie over de verkiezingscampagnes van andere partijen gesproken. In 1956 schreef *Koningin en Vaderland* met enige afgunst over de massale en spectaculaire wijze waarop de verkiezingsstrijd door de KVP en de PVDA werd gevoerd.<sup>78</sup> Aandachttrekkend was bijvoorbeeld het gebruik van helikopters waarmee de lijsttrekkers op de verkiezingsbijeenkomsten aankwamen. Aantrekkelijk waren de auto's, geluidsbanden en filmschermen waarmee de PVDA de aandacht van de kiezers trok. De redactie van *Koningin en Vaderland* erkende ruiterslijk dat de sobere christelijk-historische campagne niet alleen uit deugd voortkwam, maar ook uit gebrek aan geld en mankracht.<sup>79</sup> Natuurlijk werd ook het bekende argument naar voren gebracht dat de CHU principieel, waardig en sober haar verkiezingscampagne wilde voeren. Toch leek het er af en toe op dat van de nood een deugd werd gemaakt.

### De Unie en de Nederlandse Hervormde Kerk. Een moeizame relatie

In 1980 schreef A.D.W. Tilanus dat de CHU geen confessionele partij was.<sup>80</sup> De partij vereenzelvigde zich niet met een bepaalde kerk, maar was een beginselpartij waar ook leden van andere kerken welkom waren en zelfs kiezers die zich tot geen enkel kerkgenootschap rekenden. Tilanus had gelijk, de Unie baseerde zich inderdaad niet op een geloofsbelijdenis, maar voor veel christelijk-historischen en voor veel buitenstaanders was het hervormde karakter van de CHU voldoende om haar een confessionele partij te noemen.<sup>81</sup>

Hoe hervormd was dat karakter van de Unie nu eigenlijk? De eerdergenoemde NIPO enquêtes uit de jaren vijftig geven ook op dit terrein goed inzicht in de relatie tussen de hervormde kiezers en de CHU. Uit tabel 10.7 blijkt dat in 1956 de hervormde kiezers op uiteenlopende partijen stemden: van de PVDA tot de CHU en de VVD. Dat stak scherp af bij de politieke voorkeur van de katholieke en gereformeerde kiezers. Die stemden in overgrote meerderheid op respectievelijk de KVP en de ARP. Onder de hervormde kiezers moest de CHU de PVDA zelfs voor laten gaan. In tabel 10.8 is de achterban van de partijen opgenomen naar kerkelijke herkomst. Hieruit blijkt hoezeer de CHU afhankelijk was van hervormde kiezers. Liefst 94% van de respondenten die aangaven op de CHU te stemmen, rekende zich tot de Nederlandse Hervormde Kerk. De facto was de Unie een hervormde partij.

Het gegeven dat slechts een beperkt deel van de hervormden aangaf bij verkiezingen op de CHU te stemmen, vond zijn oorzaak in de omstandigheid dat de Nederlandse Hervormde Kerk een 'hotelkerk' was. Binnen de kerk kwamen verschillende modaliteiten voor: van orthodox en bevindelijk tot vrijzinnig, met daartussen de zogenaamde midden-orthodoxie waartoe veel CHU-kiezers zich

*Tabel 10.7 Godsdienst en politieke keuze 1956, in %.*

	RK	NH	Ger.	Geen	g.a.
PVDA	3	32	6	55	52
KVP	84	—	—	—	5
ARP	—	9	77	—	3
CHU	—	26	2	1	3
VVD	—	13	—	9	5
Anderen	1	4	5	5	4
g.a	12	16	10	30	28
Totaal	100	100	100	100	100

Bron: De Jong, *Overheid en onderdaan*, 180.

*Tabel 10.8 Partij en godsdienst 1956, in %.*

	RK	NH	Ger.	Geen	g.a.	Totaal
PVDA	3	40	3	44	10	100
KVP	99	—	—	—	1	100
ARP	1	26	71	—	2	100
CHU	—	94	2	2	2	100
VVD	1	68	—	27	4	100
Anderen	5	43	17	31	4	100
g.a.	22	30	6	34	8	100

Bron: De Jong, *Overheid en onderdaan*, 180.

rekenden. In het onderzoek uit 1956 werden helaas geen vragen gesteld die inzicht geven in de relatie tussen modaliteit en stemgedrag. Wel werd een vraag gesteld die een verband legt tussen kerkbezoek en partijkeuze. Verondersteld werd dat een positieve beantwoording van de vraag over kerkbezoek een betrouwbare graadmeter was voor kerkelijke meelevendheid.<sup>82</sup> Tussen katholieken, gereformeerden en hervormden bestonden grote verschillen in kerkbezoek. Onder de nederlands-hervormden lag het kerkbezoek veel lager dan onder gereformeerden en katholieken. Van de respondenten die zich als nederlands-hervormden beschouwden, was in 1956 65% in de laatste week niet naar de kerk geweest tegen 11% onder de katholieken en 18% onder de gereformeerden.

Tabel 10.9 laat het belang zien van het verband tussen kerkbezoek als indicatie van kerkelijke meelevendheid, en stemgedrag. De CHU betrok het grootste deel van haar kiezers onder de kerkelijk meelevende hervormde kiezers en een veel kleiner deel onder de kerkelijk minder meelevende hervormde kiezers. De tabel laat echter ook duidelijk uitkomen dat de CHU weliswaar de grootste partij was onder de kerkelijk meelevende kiezers, maar dat ze ook in deze groep stevige concurrentie ondervond van de ARP en de PVDA. De CHU kon moeilijk claimen de politieke representant van de kerkelijk meelevende hervormde kiezers te zijn, wat de KVP en de ARP wel konden zeggen van de kerkelijk meelevende katholieke en gereformeerde kiezers.

*Tabel 10.9 Partij, godsdienst en kerkbezoek 1956, in %.*

	rooms-katholiek		Nederlands-hervormd		kerkelijk-gereformeerd	
	Wel	Niet	Wel	Niet	Wel	Niet
PVDA	1	17	17	40	2	26
KVP	89	44	–	–	–	–
ARP	–	2	17	5	81	61
CHU	–	–	44	17	2	–
VVD	–	2	6	17	–	–
Anders, g.a.	10	35	16	21	15	13
Totaal	100	100	100	100	100	100

Bron: De Jong, *Overheid en onderdaan*, 183. Uit de tabel is de CPN niet overgenomen evenmin als de respondenten die niet tot een kerkgenootschap behoorden.

De Unie was geen confessionele partij, maar in de praktijk een hervormde partij. Hoewel ze niet het politieke gezicht van de meelevende hervormde kiezers vormde, bestond er voor veel christelijk-historischen toch een bijzondere band tussen de Unie en de Nederlandse Hervormde Kerk. Hoe belangrijk het hervormde imago was, ondervond minister Udink voor Ontwikkelingssamenwerking nog in 1970. Bij een interview met hem was een foto afgedrukt van zijn studeerkamer waarop een Oosters beeld te zien was. Hij kreeg daarover commentaar van collega-minister en oudgediende Beernink, die hem vertelde dat zoiets onder de christelijk-historischen slecht viel. Dat Udink remonstrant was, telde toch al niet in zijn voordeel. Remonstranten werden volgens Beernink als vrijzinnig gezien en ook dat viel in christelijk-historische kring in slechte aarde.<sup>83</sup>

Na de bevrijding was de Nederlandse Hervormde Kerk niet teruggekeerd tot de zwijgende kerk uit het interbellum, maar liet ze zich regelmatig uit over

maatschappelijke en politieke kwesties. In uitspraken over bijvoorbeeld het omroepbestel en de vakbeweging betoonde de synode zich een voorstander van de opvattingen van de NVB, van een de hokjesgeest overstijgende eenheidsgedachte. Hierdoor kwamen de christelijke organisaties onder schot te liggen en ontstond er een stekelige verhouding met de CHU. Ook in latere jaren zouden nog geregeld aanvaringen plaatsvinden.

Een van deze aanvaringen vond in 1955 plaats toen de synode naar buiten kwam met een herderlijk schrijven over het christen zijn in de Nederlandse samenleving.<sup>84</sup> Omzichtig formulerend sprak de synode haar voorkeur uit voor niet-confessionele partijen boven confessionele partijen. De synode toonde weliswaar begrip voor het ontstaan van de christelijke partijen in de negentiende eeuw, maar vroeg zich af of die partijen in het huidige tijdsgewricht nog wel bestaansrecht hadden.

De synodale uitspraak bracht de CHU in een lastig parket. Niet alleen omdat zij de facto hervormd was, maar ook omdat de Unie in haar beginselprogramma had opgenomen dat het oordeel van de Christelijke Kerk een van de richtsnoeren en toetsstenen was voor het staatkundig beleid. Tilanus opereerde behoedzaam. In het debat over de regeringsverklaring in 1956 verklaarde hij dat de kerk uiterst voorzichtig moest zijn met het doen van uitspraken op politiek terrein.<sup>85</sup> Andere CHU'ers waren minder terughoudend. In een rede te Leiden sprak Eerste Kamerlid Reijers verontwaardigd over de politieke strekking van het herderlijk schrijven: 'Lezen wij het stuk door, dan gaan we twifelen of het stuk van de Synode is, dan wel van een protestantse werkgroep in de PVDA.'<sup>86</sup> Hij noemde het verbijsterend dat de synode van mening was dat politieke partijen terughoudend moesten zijn in het baseren van hun politieke lijn op de Heilige Schrift. Veel meer waardering had Reijers voor het één jaar daarvoor verschenen mandement van de Nederlandse bisschoppen. In dit mandement waren de katholieken opgeroepen de staatkundige eenheid te bewaren en te streven naar Christelijke maatschappijvorming.

Hoe gevoelig het onderwerp binnen de partij lag, bleek uit het protest van zeventien hervormde predikanten uit Friesland. De predikanten, allen lid van de Unie, maakten bezwaar tegen de wijze waarop de CHU het herderlijk schrijven in de partijpolitiek had getrokken. Volgens de predikanten bond de kerk terecht haar getuigenis niet aan een bepaalde politieke partij, maar liet ze partijkeuze over aan het persoonlijk geweten van haar leden. Bovendien had het de CHU gesierd wanneer de partij meer dankbaarheid had getoond nu de hervormde kerk meer 'Christusbelijdende Volkskerk' wilde zijn. De negatieve reactie van veel vooraanstaande christelijk-historischen riekte volgens de predikanten te veel naar het antithetische van de ARP en weerspiegelde te weinig de Fries christelijk-historische stroming binnen de de CHU.<sup>87</sup>

Een ander onderwerp waarop de synode en de CHU botsten, betrof de kernwapens. Nadat de synode in eerdere uitspraken over oorlog en vrede geen oordeel had geveld, sprak zij zich in 1962 onomwonden uit tegen het gebruik van kernwapens.<sup>88</sup> Politiek was de situatie pikant, omdat op dat moment M.R.H. Calmeyer, voormalig plaatsvervangend chef van de Generale Staf, voor de CHU

staatssecretaris van Defensie was. Calmeyer was niet alleen voorstander van kernwapens, maar hij was ook sterk gekant tegen een 'sprekende' kerk. Volgens hem waren Kerk en Staat alleen soeverein in eigen kring. Hierin klonk zijn Lutherse toekomst duidelijk door. De kerk diende zich niet met de staat te bemoeien.<sup>89</sup>

Het afkeurende oordeel van de synode over kernwapens stuitte binnen de Unie op veel oppositie. De meeste christelijk-historische politici wezen de uitspraak af. Slechts enkele CHU'ers als de hoofdredacteur van het *Christelijk-Historisch Weekblad* en partijsecretaris, J.W. van Gelder, namen het voor de synodale uitspraak op.<sup>90</sup> Ook Van Dulst waardeerde de 'sprekende' kerk. Op een bijeenkomst van de christelijk-historische jongeren in het voorjaar van 1959 zei hij dat de Nederlandse Hervormde Kerk door zich uit te spreken over allerlei actuele maatschappelijke onderwerpen er blijk van gaf de moderne tijd te verstaan. Deze opvatting werd volgens hem door veel jongeren gedeeld.<sup>91</sup> Ondanks deze positieve geluiden keurde het gros van de CHU'ers de synodale uitspraken over maatschappelijke en politieke kwesties af. Daarbij ging het er niet om dat de synode sprak, want de 'sprekende' kerk was volgens het beginselprogramma immers een christelijk-historisch ideaal, maar het ging er wel om *wat* er dan gezegd werd.

De relatie tussen de CHU en de synode mocht dan vaak moeizaam zijn, de CHU onderhield wel warme contacten met veel predikanten. De synodale uitspraken stonden deze contacten niet in de weg. Ook veel predikanten konden zich namelijk niet vinden in de uitspraken van de synode. Hoewel de met de CHU sympathiserende predikanten niet meer zo op de voorgrond traden als tijdens het interbellum, werden ze binnen de Unie toch beschouwd als een belangrijke zo niet essentiële schakel tussen politiek en geloof. Van hen werd vaak verwacht dat ze een verbinding legden tussen de gelovige en de politiek. De directe betrokkenheid van predikanten in de partij was intussen echter verder afgenomen. Telde in 1933 nog 8% van de kiesverenigingen een predikant als bestuurslid, in 1957 was dat gedaald tot 1%, ofwel acht van de 851 kiesverenigingen.<sup>92</sup>

Sympathiserende hervormde predikanten, al dan niet lid van de CHU, verrichtten allerlei hand- en spandiensten. Vooral in verkiezingstijd. In Delft bijvoorbeeld, schakelde het bestuur van de kiesvereniging in 1959 de lokale predikanten in om te achterhalen welke hervormde kiezers door ziekte niet bij machte waren de gang naar de stembus te maken. De secretaris kon deze kiezers dan van een volmacht-formulier voorzien, zodat hun stem niet verloren zou gaan.<sup>93</sup>

De propagandacommissie van de Unie stelde in 1955 en 1956 de verhouding tussen predikanten en politiek centraal in haar beraadslagingen. Het betrof hier geen principiële discussie, maar de praktische vraag hoe de hervormde predikanten het best geactiveerd konden worden. Eén van de belangrijkste oorzaken voor de geconstateerde lauwheid binnen de CHU achtte de commissie namelijk de neiging van veel predikanten om zich van de politiek te distantiëren. De commissie besloot daarom het hoofdbestuur voor te stellen om in de kamerkringen van Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Leiden en Utrecht bijeenkomsten te organiseren om de predikanten voor te lichten over de CHU.<sup>94</sup>

Het voorstel werd door het hoofdbestuur weliswaar niet overgenomen, maar wel kwam er een reeks van streekconferenties waar ook veel aandacht werd geschonken aan de rol die predikanten konden spelen. In Amsterdam sprak in november 1956 predikant P.A. Elderenbosch. Hij stond geen vereenzelviging van de predikanten met de CHU voor, maar wenste wel een sterkere band dan de bestaande. Eén van de aanwezige predikanten stelde daarop de vraag of afzijdigheid vanwege de pastorale relatie niet de voorkeur verdiende. Uiteraard was pastorale wijsheid gewenst volgens Elderenbosch, maar op zeker moment moest een predikant ook duidelijke herderlijke voorlichting durven geven.<sup>95</sup>

In december 1956 blikte de propagandacommissie met tevredenheid terug op de georganiseerde streekconferenties. De bijeenkomsten hadden een paar honderd predikanten bereikt. Op de agenda stond nog een conferentie, die uitsluitend bedoeld was voor predikanten. Daar zou ook Tilanus spreken.<sup>96</sup> Het uiteindelijke resultaat van de campagne werd echter gemeten aan de hand van de verkiezingsuitslagen en die vielen in 1959 juist tegen. In de pers kwam de rol van de predikanten daarom opnieuw ter sprake. Hoewel alle commentatoren de predikanten een belangrijke rol toedichtten, liepen de meningen uiteen. Zo stelde A.B.J. de Koning dat de passiviteit van veel dominees de CHU veel schade had toegebracht, terwijl B. Buddingh wees op de tanende invloed van de dominee. De predikant werd door grote delen van de bevolking eenvoudigweg niet meer gehoord.<sup>97</sup>

De protestantse identiteit werd ook vormgegeven door een duidelijke afgrenzing ten aanzien van de katholieken en de KVP in het bijzonder. Toen Romme, de fractievoorzitter van de KVP, in 1955 stelde dat de grondtoon van Nederland niet meer protestants was, kon hij op christelijk-historisch verweer rekenen. Zo schreef Kamerlid Krol dat de CHU zonder blikken of blozen naar een protestantse grondtoon streefde.<sup>98</sup> Een paar maanden later toonde Goudzwaard zich teleurgesteld toen het katholieke dagblad *De Maasbode* de protestantse fracties had gecompimenteerd met hun gematigde reacties op het bisschoppelijk mandement uit 1954, waarin tot katholieke eenheid werd opgeroepen. 'Dit Maasbode-bedankje', aldus Goudzwaard, 'moet ons tot bezinning brengen. Het ware ons liever geweest, wanneer de r.k.-pers de C.H.U. voor antipapistisch (...) had gescholden'.<sup>99</sup>

### De piketpaaltjes opnieuw geslagen

Sinds het overlijden van Kuyper en Lohman was de vraag of de CHU en de ARP niet in één partij moesten opgaan, een telkens terugkerend thema. Zowel voor als na de bezetting werd regelmatig geschreven over de verschillen en overeenkomsten tussen beide partijen. Vlak na de oorlog was een samengaan zelfs gedurende korte tijd een serieuze optie geweest. Nadat echter was gebleken dat de Unie weer op eigen benen kon staan, had de partijleiding de boot afgehouden. Na de teleurstellende verkiezingsuitslag van 1956, toen het percentage op de CHU uitgebrachte stemmen opnieuw was teruggelopen, won het pleidooi voor eenwording weer aan



kracht. De top van de Unie, die daar weinig voor voelde, reageerde met de campagne ‘Wij wensen te blijven onszelf.’<sup>100</sup> De campagne leverde onder andere twee geschriften op waarin op heldere wijze de piketpaaltjes opnieuw werden geslagen.<sup>101</sup>

Het wetenschappelijke bureau van de CHU ging in een rapport uit 1958 uitgebreid in op het bestaansrecht van de Unie. Het rapport rechtvaardigde dit door te wijzen op de aanwezigheid van partijen die Gods gezag op staatkundig gebied niet erkenden, waardoor de tijdelijke antithese op politiek terrein noodzakelijk bleef. Daarnaast bestond de noodzaak om tegenover de rooms-katholieke pretenties een protestants geluid te laten horen. Zolang de KVP het protestantse karakter van de Nederlandse natie in twijfel trok, bestond er behoefte aan volksvertegenwoordigers die daar vanuit het reformatorische christendom antwoord op gaven.

In haar rapport herhaalde het wetenschappelijke bureau klassieke christelijk-historische opvattingen over het gezag en de overheid. De CHU bleef de volkssoevereiniteit verwerpen. De overheid was Gods dienaar en niet die van het volk. Aangezien de overheid haar gezag aan God ontleende, diende zij dat ook publiekelijk te erkennen. Hieruit vloeide ook voort dat de onderdanen de overheid hadden te gehoorzamen. In het rapport lag het accent sterk op autoriteit en gezag. Er werd dan ook consequent gesproken over onderdanen en niet over burgers. De woordkeuze dat de onderdanen in het openbare leven *mogen* meedoen, was ook niet toevallig. De Unie erkende het belang van een dialoog tussen overheid en volk, maar voegde daar direct aan toe dat de ontwikkeling van de parlementaire democratie niet tot een aantasting van het eigen recht van de overheid mocht leiden.

Het rapport bood tegelijk veel ruimte voor twijfel over de politieke koers. Gods soevereiniteit stond wel voorop, maar omdat het niet mogelijk was Gods wil op staatkundig terrein te kennen, kenmerkte de praktijk zich door vallen en opstaan. De Unie verwierp daarom afgeronde staatkundige stelsels; ‘Het C.H.-zijn (...) is veeleer een “wijze van zijn”’. Een kritische houding naar alle kanten was wenselijk. Telkens diende te worden geprobeerd ‘das Gebot der Stunde’ te verstaan.<sup>102</sup> Het verdeeld stemmen van christelijk-historische afgevaardigden was volgens het rapport juist het gevolg van de gebrekkige kennis van Gods wil: ‘verschil van inzicht zal kenmerkend blijven voor de tijd, waarin wij “ten dele kennen”’.<sup>103</sup>

Na de bezetting bouwde de Unie het partijleven weer op. Als middel daarvoor werden ontspanning en vermaak ingezet. Maar net als tijdens het interbellum lukte dat beter op regionaal en vooral nationaal niveau dan lokaal. Het aantal betrokken en enthousiaste partijleden bleef plaatselijk vaak te gering voor een geïnspireerd partijleven. Opmerkelijk is wel dat in de jaren vijftig het meer christelijke repertoire gedeeltelijk werd ingeruild voor vermaak – iets dat in de periode daarvoor als niet-passend zou zijn beschouwd.

Het politieke profiel van de CHU was in de jaren vijftig veel fletser dan in de periode vóór 1940. Hiervoor zijn twee belangrijke oorzaken aan te wijzen. Allereerst

de deelname aan de kabinetten op brede basis waardoor de Unie geen duidelijke plaats in het politieke spectrum innam. Tilanus sprak in de naoorlogse jaren weinig over de antithese of de noodzaak van christelijke kabinetten. De partijleider had het nu meer over de noodzaak tot synthese en de Unie presenteerde zich meer als bruggenbouwer. Ten tweede droeg de relatieve onbekendheid van de christelijk-historische ministers in de jaren vijftig ook niet bij aan een scherp profiel. De christelijk-historische kopstukken werden, in tegenstelling tot het interbellum, geen minister meer.

Voor de christelijk-historische kiezer waren geloof, kerk en beginsel de belangrijkste stemmotieven. Programmatische overwegingen of belangen speelden nauwelijks een rol. Opmerkelijk was dat in vergelijking met andere grote partijen 'traditie' voor veel CHU-kiezers een belangrijk stemmotief was. Dit motief sloot naadloos aan bij de geringe politieke interesse en het weinig frequente bezoek aan kiesvergaderingen door de aanhangers van de Unie.